

Macht, machinaties en musea. Jan van der Hoeven, Hermann Schlegel en hun strijd om het Rijksmuseum van natuurlijke historie te Leiden

H. L. DE JONGE

1 *Inleiding*

In 1858 brak rondom het Rijksmuseum van natuurlijke historie in Leiden een hoogoplopende machtsstrijd uit. Hoofdrospelers waren de Leidse hoogleraar in de natuurlijke historie Jan van der Hoeven (1801-1868) en de hoofdconservator van het Rijksmuseum Hermann Schlegel (1804-1884). Inzet van het conflict was het directeurschap van het in 1820 opgerichte Rijksmuseum. Kort nadat in januari 1858 de eerste directeur van het museum, Coenraad Jacob Temminck, was overleden, maakten beiden aanspraak op zijn opvolging.

Wat de machtsstrijd tussen Van der Hoeven en Schlegel goed laat zien is hoe belangrijk de rol was van het museum in de beoefening van de negentiende-eeuwse natuurwetenschap. Niet alleen was het museum de belangrijkste plaats van zoölogisch onderzoek, maar ook een van de krachtigste middelen voor de verspreiding van kennis over de natuur. Juist daardoor gebeurde het in de negentiende eeuw niet zelden dat musea de inzet van strijd tussen geleerden werden. 'Because it is a vehicle for expressing knowledge claims', schrijft David Livingstone, 'the museum's spatiality has often been an arena of struggle.'¹ Geleerden die zich het bestuur over een museum en met name de zeggenschap over de rangschikking en inrichting van de collectie konden verwerven, hadden daarmee de mogelijkheid om hun intellectuele autoriteit over het vakgebied te laten gelden. Natuurhistorici zonder het gezag over het expositie- en collectiebeleid van een museum — zo kan men met enige overdrijving zeggen — waren veroordeeld tot een positie aan de zijlijn van wetenschap en onderwijs.

Precies dit stond er in de machtsstrijd tussen Van der Hoeven en Schlegel op het spel. Voor beiden betekende het overlijden van Temminck dat zij na ruim dertig jaar in een ondergeschikte positie gewerkt te hebben, eindelijk hun eigen wetenschappelijke en educatieve ambities zouden kunnen verwezenlijken en via het Rijksmuseum een stevige institutionele basis geven. De ongemene heftigheid waarmee Van der Hoeven en Schlegel hun rechten op het directeurschap bepleitten, bracht de autoriteiten in een zeer lastig parket. Geen van beide kandidaten zou zich bij een eventuele nederlaag neerleggen. Van een eensgezinde en harmonieuze samenwerking zou al helemaal geen sprake kunnen zijn want zij hadden niet alleen zeer verschillende persoonlijkheden, maar stonden bovenal in hele andere zoölogische tradities en hadden daardoor volkomen tegengestelde ideeën over de inrichting en samenstelling van het

¹ D. N. Livingstone, *Putting science in its place. Geographies of scientific knowledge* (Chicago-Londen, 2003) 32. Voor andere voorbeelden zie: D. Outram, 'New spaces in natural history', in: N. Jardine, J. A. Secord, E. C. Spary, ed., *Cultures of natural history* (Cambridge, 1996) 249-265.

museum. Conflicten hierover sleepten zich bijna drie jaar lang voort en werden zelfs onderwerp van debat in de Tweede Kamer.

De machtsstrijd tussen Van der Hoeven en Schlegel is tot op heden vooral beschreven door auteurs die nauw aan het museum verbonden waren.² Daardoor kregen die beschrijvingen een onmiskenbare politieke lading. Gijzen en Holthuis zagen het conflict namelijk vooral als een strijd waarin het Rijksmuseum onder aanvoering van Schlegel zijn welverdiende onafhankelijkheid bevocht en de lastige inmenging van de universiteit definitief werd afgeschud. Als museummedewerkers konden zij weinig sympathie opbrengen voor de rol van Van der Hoeven en hebben zij diens ambities met het museum ten onrechte als achterhaald en ouderwets bestempeld. Het moge duidelijk zijn dat een dergelijke teleologische voorstelling van het conflict de toets der kritiek van modern historisch onderzoek al lang niet meer kan doorstaan. Het verhult bovenal wat de controverse voor latere historici nog zo interessant maakt: de centrale maar nog niet vastomlijnde plaats van het museum in de beoefening van de negentiende-eeuwse natuurlijke historie.

2 *Dramatis personae*

De hoofdpersonen van de machtsstrijd die zich vanaf 1858 rond het Rijksmuseum van natuurlijke historie voltrok, waren in persoonlijkheid, achtergrond en wereldbeschouwing volstrekte tegenpolen. Van der Hoeven was de stugge, rechtlijnige, diep gelovige, maatschappelijk zeer geëngageerde en hardwerkende hoogleraar. Hij noemde zichzelf 'gematigd' of 'onpartijdig', maar bedoelde daar vooral mee dat hij een voorstander was van orde en regelmaat en een afkeer had van 'de woeling der partijzieke harten' en 'het bruischen der blinde driften' zoals die in de Franse tijd hoogtij hadden gevierd. De politieke ontwikkelingen in Nederland vanaf de jaren 1840 vullden hem van diepe — naar neerslachtigheid neigende — zorgen. De democratische revoluties van 1848 waren voor hem aanleiding een emotionele brochure te publiceren onder de onheilspellende titel: *Gaan wij een nieuwe barbaarschheid te gemoet? Een voorstelling van Niebuhr*. Ook Schlegel was een uitgesproken anti-liberaal, maar dit leidde bij hem juist tot strijdbaarheid. Schlegel was een uitermate flamboyante, hooghartige Duitser. Hij was cultureel *angehaucht*: de muziekavondjes die hij voor zijn hooggeplaatste vrienden organiseerde in zijn huis aan de Vliet in Leiden waren wijd en zijd bekend. Zowel in zijn vriend- als zijn vijandschappen was Schlegel zeer gepassioneerd. Zelfs het schrijven van zijn levensschets meende hij niet aan een volgende generatie te kunnen overlaten. De gelegenheid om daarin nog wat persoonlijke vetes in zijn voordeel te beslechten liet hij zich niet ontzeggen.

Maar niet alleen in persoonlijkheid en achtergrond verschilden Van der Hoeven en Schlegel, ook hun visies op de beoefening van de natuurlijke historie liepen zeer uit-

² A. Gijzen, *'s Rijksmuseum van natuurlijke historie 1820-1915* (Rotterdam, 1938) 54-57 en 211-216. L. B. Holthuis, *1820-1958. Rijksmuseum van natuurlijke historie* (Leiden, 1995) 41-42. En verder: C. J. van der Klaauw, *Het hooger onderwijs in de zoölogie en zijne hulpmiddelen te Leiden* (Leiden, 1926) 11-12. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Leiden, 1992) 132-135 en 363.

een. Beiden kregen hun wetenschappelijke vorming in de jaren twintig van de negentiende eeuw, maar kozen voor totaal verschillende richtingen in de natuurlijke historie.

3 Van der Hoeven en de filosofische anatomie

Van der Hoeven was een Leids alumnus uit de ‘Brugmanniaansche School’; een groepje romantische bewonderaars rond de veelzijdige hoogleraar Sebald Justinus Brugmans (1763-1819).³ Brugmans was de grondlegger van de Leidse natuurlijke historie.⁴ Hij bracht omvangrijke natuurhistorische collecties bijeen en doceerde voor zijn tijd gloednieuwe disciplines als geologie, mineralogie en antropologie. Zijn bijnaam ‘De Nederlandsche Cuvier’ had hij — behalve aan zijn gezaghebbende positie in de Nederlandse wetenschappelijke wereld; vergelijkbaar met die van Cuvier in Frankrijk — zeker ook te danken aan het feit dat hij al rond 1800 de vergelijkende anatomie in het Leidse curriculum introduceerde.

De vergelijkende anatomie was de wetenschap die de wetten van de levende natuur probeerde bloot te leggen door de interne bouw van dieren met elkaar te vergelijken. De arm van de mens, de vleugel van de vogel en de vin van de vis; al die lichaamsdelen vervullen een vergelijkbare functie en zijn daarom — zo leerde de vergelijkende anatomie — op een zelfde manier gebouwd. Vergelijking van functioneel overeenkomstige onderdelen bij verschillende diersoorten zou licht werpen op de precieze werking van die onderdelen en op het hoe en waarom van de grote vormenrijkdom in de natuur. De Franse zoöloog Georges Cuvier (1769-1832) wordt beschouwd als de grondlegger en popularisator van de vergelijkende anatomie. Zijn leerboek *Leçons d’anatomie comparée* (1800-1805) en vooral zijn paleontologische werk *Recherches sur les ossements fossiles* (1812) — waarin hij met behulp van de vergelijkende anatomie uitgestorven diersoorten reconstrueerde — wekten grote publieke bewondering.

Brugmans was een van de eerste Nederlandse vertegenwoordigers van deze richting in de vroeg-negentiende-eeuwse biologie. Rond 1800 begon hij er colleges over te geven en legde hij een omvangrijke verzameling vergelijkend anatomische preparaten aan. Door het plotselinge overlijden van Brugmans in 1819, heeft Van der Hoeven nooit rechtstreeks college bij hem kunnen lopen. Maar via zijn medestudenten — verenigd in het dispuut *Miscens Utile Dulci* — onderging hij diens invloed wel degelijk. In Brugmans’ voetsporen — en met aantekeningen van diens colleges als leidraad —

³ Voor levensbeschrijvingen van Jan van der Hoeven zie: P. Harting, ‘Levensberigt van Jan van der Hoeven’, *Jaarboek der Koninklijke Akademie van wetenschappen* (1868) 1-34. D. Lubach, ‘J. van der Hoeven’, *Album der natuur*, XVII (1868) 161-165. M. Salverda, ‘Jan van der Hoeven’, *Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde*, tweede reeks, IV (1868) i, 249-356. G. Ph. F. Groshans, ‘Levensbericht van Jan van der Hoeven’, *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde* (1870) 52-121. P. Smit, ‘Van der Hoeven, Jan’, *Dictionary of scientific biography*, VI (1972) 453-455. B. Theunissen, ‘Bildung of barbaarschheid. Van der Hoevens conservatieve kosmos’, in: *idem*, ‘Nut en nog eens nut’. *Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers 1800-1900* (Hilversum, 2000) 36-56.

⁴ Over Brugmans zie: H. L. de Jonge, *Het vergeten fenomeen Sebald J. Brugmans 1763-1819. Verzamelaar tussen koning, keizer en universiteit* (Leiden, 2001).

wijdde Van der Hoeven zich volledig aan de vergelijkende anatomie.⁵ Zo schreef hij nog tijdens zijn studie prijsverhandelingen over het nut van de vergelijkende anatomie voor de classificatie van dieren en over het vraagstuk van de teleologie (het filosofisch fundament van de vergelijkende anatomie). In 1822 promoveerde hij op een dissertatie over de vergelijkende anatomie van het vissenskelet. Met deze dissertatie liet Van der Hoeven blijken de actuele debatten op het gebied van de vergelijkende anatomie op de voet te volgen. Bij zijn onderzoek had hij zich laten inspireren door het op dat moment hoogst actuele werk van Geoffroy Saint-Hillaire (1772-1844), die in deze jaren veel opzien baarde met zijn boek *Philosophie anatomique* (1818-1822).⁶ Daarin betoogde hij dat alle gewervelde organismen — van mens tot vis — volgens één en hetzelfde bouwplan gevormd waren en dat een nauwkeurige studie van ‘homologe’ delen een beter inzicht zou bieden in de vormenrijkdom van de natuur. Van der Hoeven was zeer onder de indruk van deze theorieën en verdedigde in een stelling bij zijn proefschrift zelfs het tamelijk idealistische standpunt dat er in de levende natuur slechts één ideaaltype bestond en dat alle organismen volgens dat ene bouwplan gevormd waren.

Hoe omstreden dit soort opvattingen in de ogen van Cuvier waren, ontdekte Van der Hoeven pas na zijn promotie toen hij in 1824 enkele maanden in diens *Cabinet d'anatomie comparée* in Parijs studeerde. Geoffroy's idealistische ideeën over het gemeenschappelijke bouwplan wekten bij de veel empirischer werkende Cuvier hoe langer hoe meer ergernis. Overeenkomst in vorm moest volgens hem niet verklaard worden door een gemeenschappelijk bouwplan, maar door overeenkomst in functie van de verschillende delen. In 1830-1832 zouden deze verschillen van inzicht uitlopen in een heftig debat voor de Académie des Sciences.⁷ Van der Hoeven zelf weigerde een principiële keuze te maken tussen de functionalistische benadering van Cuvier en de morfologische van Geoffroy. Hij bleef zich ook in latere jaren een leerling van Cuvier noemen, zonder dat de meer filosofische elementen uit zijn werk verdwenen. Zeer enthousiast was hij toen zijn vriend en collega, de Engelse vergelijkend-anatoom Richard Owen (1804-1892), in 1846 aankondigde het compromis tussen de scholen van Cuvier en Geoffroy gevonden te hebben. In diens zoektocht naar het gemeenschappelijke bouwplan van alle gewervelde dieren, formuleerde Owen in 1846 het concept van de ‘vertebrate archetype.’ Dit archetype was een ideaal bouwplan, een soort Platoons Idee, dat slechts in ‘The Devine Mind’ bestond en dankzij ‘God's Creative Will’ in oneindige variaties geïncarneerd was. ‘I have read your disputation On

⁵ ‘Ook voor uw excerpten van Brugmans' lessen dank ik U; ik heb dezelve reeds geschikt, dat mij nog al wel gelukt is.’ Zie de briefwisseling tussen Jan van der Hoeven en zijn broer Cornelis Pruys van der Hoeven: Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Familiearchief Van der Hoeven (FAH), inv. nr. 157.

⁶ J. van der Hoeven, *Dissertatio philosophica inauguralis de scelecto piscium* (Leiden, 1822). Voor Geoffroy en zijn filosofische anatomie zie: T. Appel, *The Cuvier-Geoffroy debate. French biology in the decades before Darwin* (New York-Oxford, 1987) en A. Desmond, *The politics of evolution. Morphology, medicine and reform in radical London* (Chicago, 1989) 51-52.

⁷ Appel, *The Cuvier-Geoffroy debate*, 98-99 en Desmond, *The politics of evolution*, 51. Van der Hoeven werd een voetnoot bij dit Academiedebat doordat Geoffroy in 1824 een recensie van diens dissertatie aangreep om een inleidend speldenprikje uit te delen aan Cuvier. Zie: *Mémoires du Muséum d'histoire naturelle*, XI (1824) 156-160 en *Bulletin des sciences naturelles et de géologie*, II (1824) 86-89.

the Bedeutung of limbs [*Discourse on the nature of limbs* (1849)] with the more pleasure', schreef Van der Hoeven aan Owen, 'because I believe that the true object of comparative anatomy is the investigation of that universal schema, that idea, *quod mente nec oculis cernitur*.' [Dat idee, dat met de geest en niet met de ogen wordt waargenomen.]⁸ In een Latijnse redevoering *De vera anatomes comparatae indole* (1848) wees Van der Hoeven zijn studenten erop dat iedereen — ook de medicus in spe — aan de zoektocht naar dat ideaaltype kon bijdragen want voorlopig kwam het er toch vooral op aan zo veel mogelijk delen van het dierlijk leven te beschrijven en te rangschikken. Ooit zou op basis van al die beschrijvingen een 'algemene of filosofische anatomie' ontstaan die met behulp van het ideaaltype (*typus*) van elk orgaan alle vormvariëaties in de levende natuur kon verklaren.⁹

Of zijn studenten even enthousiast waren over de verklarende kracht die de filosofische anatomie in de toekomst beloofde, valt te betwijfelen. Van der Hoevens gehoor bestond vooral uit medische studenten die verplicht waren voor hun kandidaatsexamen een college natuurlijke historie en vergelijkende anatomie te volgen. Speciaal voor hen schreef Van der Hoeven zijn *Handboek der dierkunde* waarin hij in twee kloeke delen een schier eindeloze beschrijving gaf van de dierlijke serie van de minst ontwikkelde *infusoria* tot en met de mens. 'Eerst als men de dierlijke bewerktuiging in alle trappen en in al het verschil van zamenstelling heeft leeren kennen', zo drukte Van der Hoeven zijn gehoor op het hart, 'komt men tot vruchtbare resultaten voor de algemeene physiologie.'¹⁰ Studenten konden deze colleges maar weinig waarderen. '[C]ollegies over dierkunde en vergelijkende ontleedkunde waren voor hen slechts een lastige wetsbepaling, waarvan zij het nut niet inzagen', schreef een leerling later.¹¹ Het was een voorbereidend vak waarvoor zij geen examen hoefden af te leggen en alleen een bewijs dat zij de colleges bijgewoond hadden moesten halen. Voor hun latere beroepsuitoefening als *medicinae doctor* achtten zij het van weinig belang.

Tegen dit nuttigheidsdenken heeft Van der Hoeven zich altijd hevig verzet. Als overtuigd aanhanger van de neo-humanistische *Bildungs*-gedachte, was hij van mening dat universiteiten meer moesten bieden dan alleen een beroepsopleiding.¹² Hoofddoel van academisch onderwijs was 'vorming', 'beschaving' en het ontwikkelen van 'karakter' bij de toekomstige bloem der natie. Medici waren het aan hun toekomstige stand in de maatschappij verplicht om zich niet alleen in het medisch handwerk, maar ook in het wetenschappelijk fundament van hun vak te verdiepen. Dat zou bijdragen aan

8 C. J. van der Klaauw, 'The scientific correspondence between professor Jan van der Hoeven and professor Richard Owen', *Janus*, XXXVI (1932) 338. Over Owen: Desmond, *The politics of evolution*, 360-372. N. Rupke, 'Richard Owen's Hunterian lectures on comparative anatomy and physiology 1837-1855', *Medical History*, XXIX (1985) 237-258.

9 J. van der Hoeven, *De vera anatomes comparatae indole* (Amsterdam-Leiden, 1848). Kort samengevat zijn dezelfde gedachten (nu in het Nederlands) te vinden in: 'Over den aard en het doel der vergelijkende ontleedkunde en over hare hulpmiddelen te Leiden', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* (1867) 657-665.

10 J. van der Hoeven, *Handboek der dierkunde* (Leiden, 1828-1833) II, iv.

11 Groshans, 'Levensbericht', 114. Zie tevens: J. van der Hoeven, *Eenige bedenkingen over geneeskundig onderwijs* (Leiden, 1842) 12.

12 Theunissen, 'Bildung of barbaarschheid', 49.

de verwetenschappelijking van de geneeskundige studie en daardoor aan een verhoging van de sociale status van de beroepsgroep. En dat was hard nodig want de kritiek op het onvermogen van de medische stand was vanaf de jaren 1830 — mede onder invloed van de dramatische taferelen van de cholera-epidemieën — hand over hand toegenomen.¹³

Niet alleen de desinteresse van de studenten in zijn vak maakte Van der Hoevens positie als hoogleraar in Leiden weinig benijdenswaardig. Zo mogelijk nog teleurstellender was het feit dat hij het bij zijn onderwijs en onderzoek moest stellen zonder vergelijkend anatomische collectie. Weliswaar mocht hij gebruik maken van materiaal uit het Rijksmuseum van natuurlijke historie, maar een vergelijkend anatomische verzameling had men daar niet. Al snel na zijn benoeming in 1826 heeft hij daarom pogingen ondernomen om in of bij zijn collegekamer in het Rijksmuseum een speciale aan zijn eigen beheer opgedragen verzameling voor de vergelijkende anatomie opgericht te krijgen. Het kabinet van Georges Cuvier in Parijs waarin Van der Hoeven in 1824 enkele maanden had mogen studeren en de verzameling van de Duitse vergelijkend anatoom Meckel in Halle waren daarbij zijn voorbeelden. Maar tot zijn grote frustratie vonden zijn voorstellen geen gehoor. Dit was vooral te danken aan de tegenwerking van directeur Temminck. Als typische achttiende-eeuwse collectioneur had deze voor moderne ontwikkelingen zoals de vergelijkende anatomie geen enkele interesse.¹⁴ Hij beschouwde Van der Hoevens herhaalde verzoeken bovendien als een aanval op zijn autoriteit. Een zelfstandig kabinet voor de vergelijkende anatomie in het gebouw van het Rijksmuseum met daaraan verbonden personeel en een jaarlijkse rijkssubsidie zou volgens Temminck niets minder dan een 'imperium in imperio' worden. Ook bij de curatoren en de minister van binnenlandse zaken vond Van der Hoeven geen gehoor. Bezuinigingen op het hoger onderwijs als gevolg van de Belgische Revolutie (1830) maakten de oprichting van het kabinet onmogelijk.¹⁵ Toch is Van der Hoeven zijn gehele carrière nooit opgehouden de curatoren en ministers te wijzen op het ontbreken van een vergelijkend anatomisch kabinet in Leiden.¹⁶ Meer dan dertig jaar is hij daarmee doorgegaan en zoals we hierna zullen zien, moet ook de machtsstrijd met Schlegel in dit licht worden gezien.

Des te teleurstellender was deze situatie voor Van der Hoeven omdat hij goede gronden had om te beweren dat hij als hoogleraar in de natuurlijke historie de beschikking behoorde te hebben over een aan zijn gezag opgedragen collectie. Het Organiek Besluit van 1815 — de eerste wet op het hoger onderwijs — bepaalde in artikel 195 dat alle Nederlandse universiteiten een kabinet voor de natuurlijke historie moesten

¹³ E. S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen, 1991) 74-76.

¹⁴ Over Temminck zie: W. Vrolik, 'Levensbericht van Coenraad Jacob Temminck, *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (1858) 65-80. E. Stresemann, *Die Entwicklung der Ornithologie von Aristoteles bis zur Gegenwart* (Berlijn, 1951) hoofdstuk 7. A. Raat, 'Coenraad Jacob Temmick (1787-1858). Een biografische schets', *De negentiende eeuw*, II (1978) ii, 89-104.

¹⁵ Universiteitsbibliotheek Leiden, Archief Curatoren tweede gedeelte 1815-1877 (hierna AC II), inv. nr. 16, notulen College van curatoren (CvC) 30 november 1830.

¹⁶ Tijdens dit onderzoek werden verzoeken van Van der Hoeven teruggevonden uit 1828, 1829, 1831, 1843 en 1846.

hebben en dat die onder toezicht behoorde te staan van de hoogleraar in dat vak.¹⁷ In alle universiteitssteden was dit ook het geval, alleen in Leiden was het sinds de oprichting van het Rijksmuseum anders geregeld. Bij de stichting van het Rijksmuseum in 1820 waren namelijk behalve de universitaire natuurhistorische collectie en het door Lodewijk Napoleon in Amsterdam gestichte kabinet, ook de omvangrijke particuliere verzameling van Temminck samengevoegd. In ruil voor de afstand van zijn verzameling aan het rijk had Temminck het levenslange directeurschap van het Rijksmuseum geëist en gekregen. Zoals we hierna nog zullen zien, hield deze er buitengewoon eigenzinnige opvattingen over de koers van het museum op na en liet hij zich zijn leven lang door niemand iets gezeggen; niet door curatoren, niet door ministers en al helemaal niet door een aanvankelijk 'slechts' buitengewone hoogleraar Jan van der Hoeven.

4 Schlegel en de 'fundamentele' vraag naar de soortdefinitie

Schlegels wetenschappelijke denkbeelden kregen — net als die van Van der Hoeven — vorm in de jaren twintig van de negentiende eeuw, maar ontwikkelden zich in een totaal andere richting. Was Van der Hoeven de grote pleitbezorger van de vergelijkende anatomie, Schlegel bewoog zich vooral op het terrein van de diersystematiek en één van de fundamentele problemen in de biologie, namelijk de soortdefinitie.¹⁸ Met dit vraagstuk kwam Schlegel in aanraking door zijn jeugdvriend en leraar Christian Ludwig von Brehm (1787-1864). Schlegel ontmoette deze beroemde Duitse ornitholoog en predikant — bijgenaamd 'Der Vogelpastor' — op dertienjarige leeftijd in de omgeving van zijn geboortestad Altenburg in Thüringen. Brehm baarde in die jaren veel opzien door zijn studies naar de geografische en individuele variabiliteit binnen de soort.

Brehm was de trotse bezitter van een omvangrijke ornithologische verzameling. Tussen 1819 en 1858 groeide die van 2000 naar 8000 (vooral Europese) vogels. Hoe meer exemplaren hij ontving des te meer raakte Brehm geïntrigeerd door het verschijnsel dat er binnen één soort vaak meerdere variëteiten onderscheiden konden worden. Brehm zette met deze ontdekking en de identificatie van steeds nieuwe variëteiten het soortbegrip totaal op losse schroeven, wat tot verhitte debatten leidde over de definitie van termen als *species*, *subspecies* en *conspicies*.¹⁹

¹⁷ De tekst van artikel 195 luidde: 'Het bestuur dezer kabinetten behoort aan den hoogleeraar in de natuurlijke historie. Curatoren der respectieve hooge scholen zullen daartoe de behoorlijke lokalen aanwijzen.'

¹⁸ Biografische gegevens over Schlegel zijn ontleend aan: H. Schlegel, 'Levensschets van Hermann Schlegel', *Jaarboek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (1884) 1-97. J. F. Snelleman, 'Hermann Schlegel', *Mannen van beteekenis in onze dagen*, V (1884) 167-214. A. A. W. Hubrecht, 'Hermann Schlegel', *De Gids* (1884) i, 536-547. Stresemann, *Die Entwicklung der Ornithologie*, 192-216. R. Möller, 'Hermann Schlegel. Altes und neues aus seiner Biographie', *Der Falke*, XV (1968) 152-157 en 203-205. Chr. Smeenk, 'Hermann Schlegel 1804-1884. Ein reiches Leben in einer reichen Sammlung', *Mauritiana*, XV (1995) ii, 73-87.

¹⁹ Recent heeft ornitholoog Jürgen Haffer deze debatten aan een nieuw onderzoek onderworpen. Hij komt tot de conclusie dat veel van de kritiek op Brehm, namelijk dat hij in de minste afwijking aanleiding vond om nieuwe soorten te scheppen, op een verkeerde interpretatie van de door Brehm gebruikte begrippen

De geschiedschrijving van de negentiende-eeuwse biologie heeft deze debatten — onder andere gevoerd in het toonaangevende tijdschrift *Isis* van Lorenz Oken door vooraanstaande ornithologen als Pallas, Faber, Gloger en Blasius — grotendeels veronachtzaamd. Uit het recente werk van ornitholoog Jürgen Haffer blijkt echter dat men van een zeer serieuze en langdurige onderzoekstraditie kan spreken — de ‘Pallas-Schlegel Schule’ in de woorden van Haffer — die echter buiten het Duitse taalgebied en buiten de ornithologie in engere zin niet veel aandacht getrokken heeft.²⁰

Nadat zijn vader hem verboden had om natuurwetenschappen te studeren, kwam Schegel in 1825 via allerlei omzwervingen in Leiden terecht. Hier kreeg hij een baan aangeboden aan het Rijksmuseum, waar directeur Temminck het al snel zeer goed met hem kon vinden. Schlegel kreeg de post van conservator voor de gewervelde dieren, vergelijkende osteologie en paleontologie en ontwikkelde zich in korte tijd tot de rechterhand van Temminck. Zijn naam in de internationale wetenschap vestigde hij met bijdragen aan monumentale prachtwerken zoals de *Fauna Japonica* (1833-1850) en de *Verhandelingen over de natuurkundige geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen* (1839-1844). Daarnaast schreef Schlegel verscheidene populariserende hand- en leerboeken over de zoölogie en de ornithologie.²¹ Een wetenschappelijke opleiding genoot Schlegel niet. Korte tijd stond hij ingeschreven aan de Leidse universiteit, maar hij voltooide zijn studies niet omdat hij meende er niets van op te steken.²²

Dat de wetenschappelijke debatten waar zijn leermeester Brehm vanaf de jaren twintig in verwickeld was een grote indruk op Schlegel gemaakt hadden, bleek toen hij eenmaal zelf zijn eerste schreden zette op het terrein van de classificatie.²³ Na een onderzoek van meer dan tien jaar naar de slangencollectie van het Rijksmuseum, beweerde hij in zijn *Essai sur la physionomie des serpens* (1837) dat het met behulp van bestaande classificaties volstrekt onmogelijk was de ene slangensoort van de andere te onderscheiden. Linneaanse classificaties gebruikten namelijk maar een beperkt aantal — bovendien slecht gekozen — karakteristieken om soorten van elkaar te onderscheiden. Dat werkte niet, vond Schlegel. Niet een paar willekeurig gekozen kenmerken, maar de totale indruk (‘l’impression totale’) die een hele serie individuen op hem maakte zou de natuuronderzoeker leren wat een soort was.²⁴ In principe zou hij in die totaalindruk behalve uiterlijke vorm ook anatomie, leefwijze en geografische verspreiding moeten betrekken, maar Schlegel moest toegeven dat dit vaak wel zeer veel tijd zou vergen. Zelf beperkte hij zich dan ook meestal tot het onderzoek naar uiterlijke vorm en geografische verspreiding.

berust. Zie: J. Haffer, ‘Vogelarten im Werk von Christian Ludwig Brehm (1787-1864)’, *Anzeiger des Vereins Thüringer Ornithologen*, III (1996) 1-31 en Haffer, ‘Christian Ludwig Brehm (1787-1864) über Spezies und Subspezies von Vögeln’, *Journal für Ornithologie*, CXLIV (2003) 129-147.

²⁰ J. Haffer, ‘Essentialistisches und evolutionares Denken in der systematischen Ornithologie des 19. und 20. Jahrhunderts’, *Journal für Ornithologie*, CXXXVIII (1997) 61-72.

²¹ A. Kosten, *Bibliografie van Hermann Schlegel* (Den Haag, 1976).

²² Schlegel, ‘Levensschets’, 26-33.

²³ R. Möller, ‘Christian Ludwig Brehm und Hermann Schegel’, *Abhandlungen und Berichte des Naturkundlichen Museums ‘Mauritianum’*, V (1967) 7-17.

²⁴ H. Schlegel, *Essai sur la physionomie des serpens* (Den Haag, 1837) III.

Maar het museum — daarover was geen twijfel mogelijk — was de plaats bij uitstek waar dit soort onderzoek moest plaatsvinden. Nergens was immers de gelegenheid zulke grote series dieren in één totaalindruk te vatten. In de loop van zijn leven raakte Schlegel er steeds meer van overtuigd dat het onderzoek naar de soortdefinitie het belangrijkste vraagstuk van de zoölogie was en dat de grote Europese natuurhistorische musea zich geheel in dienst moesten stellen van de oplossing van dit probleem. Nog in 1884 formuleerde Schlegel zijn wetenschappelijke geloofsbelijdenis aldus:

Reeds in vroegere jaren was ik tot de overtuiging gekomen, dat de ware wetenschap der zoölogie, alleen op de grondige en volledige bekendheid met de grondvormen berust, welke wij species en conspecies noemen, met inbegrip der constante en individueele variëteiten, en verder, dat de zoölogie eerst dan haren naam als wetenschap verdient en tot haar volle recht komt, wanneer zij uit het hogere oogpunt der physische geographie wordt beschouwd. Uit deze beginselen blijkt duidelijk, dat een dieper inzicht in de dierkunde slechts in een van die centrale musea kan worden verkregen, welke de meest mogelijke soorten bevatten en waarin ieder dier soorten door complete seriën van goed onderhouden individuen is vertegenwoordigd en wel zóó, dat haar geheel alle verschijnselen van iedere soort naar leeftijd, geslacht, jaargetijde, variëteit, woonplaats te zien geeft.²⁵

Dit citaat maakt duidelijk dat Schlegel kennelijk een verband vermoedde tussen het verschijnsel van de variabiliteit en de geografische verspreiding van een soort; een aanwijzing dat hij mogelijk ook door het werk van de Duitse wereldreiziger Alexander von Humboldt (1769-1859) geïnspireerd was. Een belangrijk onderdeel van diens encyclopedisch-kosmologische onderzoeksprogramma was de studie van de geografische verspreiding van plant- en diersoorten.²⁶ Ieder gebied op de aarde kon volgens Humboldt gekarakteriseerd worden door een geheel eigen constellatie van plant- en diervormen. Doel was het vinden van de wetmatigheden daarachter en de samenhang met geologische, klimatologische en geografische factoren. Snelleman beschrijft met hoeveel enthousiasme Schlegel kon vertellen over dit soort onderwerpen:

Spoedig was naar aanleiding van een der aanwezige dieren, het gesprek gekomen op de geografische verspreiding van een bepaalde soort. ... Eerst schetste hij het dier in deze streek, beschreef zijn habitus, de kleur zijner haren of veeren, zijne bijzondere kenteekenen. Dan deed hij een sprong over de landkaart en vond hetzelfde dier terug in een geheel andere gewest en onder geheel andere omstandigheden; nu teekende hij verschil en overeenkomst van de bewoners dier beide localiteiten en zoo voortgaande stond er weldra een geheele serie van individuen voor de oogen van den toehoorder.²⁷

²⁵ Schlegel, 'Levensschets', 64.

²⁶ S. F. Cannon, *Science in culture. The early Victorian period* (New York, 1978) hoofdstuk 3. M. Dettelbach, 'Humboldtian Science', in: N. Jardine, J. A. Secord, E. C. Spary, *Cultures of natural history* (Cambridge, 1996) 287-304. M. Nicholson, 'Alexander von Humboldt, Humboldtian science and the origins of the study of vegetation', *History of science*, XXVI (1987) 167-194. *Idem*, 'Alexander von Humboldt and the geography of vegetation', in: A. Cunningham, N. Jardine, *Romanticism and the sciences* (Cambridge, 1990) 169-185.

²⁷ Snelleman, 'Hermann Schlegel', 190-191.

Pogingen om tot een oplossing van het vraagstuk van het soortbegrip of het verband tussen variabiliteit en geografische verspreiding te komen, lijkt Schlegel nooit ondernomen te hebben. In de loop van zijn leven ging hij zich steeds meer beperken tot het 'inschrijven' van de verschillende variëteiten 'dans les régistres de la science' in de hoop dat later op basis van dit materiaal een oplossing voor het vraagstuk gevonden zou worden.²⁸ Darwins evolutieleer die een antwoord op die vraag leek te kunnen bieden, heeft Schlegel nooit geaccepteerd. 'Hier stehen die Ochsen am Berge', antwoordde hij steevast als jongere biologen hem van Darwins theorieën probeerden te overtuigen.²⁹

Schlegels fascinatie voor het soortbegrip bracht hem herhaaldelijk in conflict met Temminck. Net zo min als deze eigenzinnige patriciër belangstelling had voor de vergelijkende anatomie van Jan van der Hoeven, had hij interesse voor het verzamelen van zo compleet mogelijke series variëteiten om uit de totaalindruk daarvan het soortbegrip te verbeteren. Doorgaans nam hij bij opname van een diersoort in het Rijksmuseum genoegen met één of twee volwassen exemplaren van beide sekse. Hij beriep zich daarbij op de bepaling dat het Rijksmuseum verplicht was om de dubbelen die het ontving door te sturen naar de natuurhistorische collecties van de andere universiteiten. Ook Schlegel zou dus moeten wachten op een eventuele opvolging van Temminck om zijn wetenschappelijke ambities en het daarbij behorende collectiebeleid in het Rijksmuseum te realiseren.

5 Rijks of academisch?

Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn geworden dat het overlijden van de 71-jarige Temminck op 30 januari 1858 behalve droevige, vooral ook hoopvolle emoties bij Schlegel en Van der Hoeven moet hebben gewekt. Voor beiden zou een mogelijk directeurschap van het Rijksmuseum betekenen dat zij na ruim dertig jaar in een ondergeschikte positie gewerkt te hebben eindelijk hun eigen wetenschappelijke en educatieve ambities zouden kunnen verwezenlijken. Van der Hoeven zou daarbij alles op alles zetten om het museum een prominentere rol te geven bij de opleiding van medische studenten door de oprichting van een vergelijkende anatomische verzameling, terwijl Schlegel het museum geheel en al zou inzetten voor zijn zoektocht naar de soortdefinitie. Merkwaardig genoeg lijken de autoriteiten zich in het geheel niet bewust te zijn geweest van deze totaal verschillende visies en de belangrijke consequenties die de benoeming van de een of de ander tot directeur van het museum dus zou hebben. Ook Schlegel en Van der Hoeven hebben — al dan niet bewust — nooit pogingen ondernomen om de ministers van binnenlandse zaken en curatoren van de Leidse universiteit beter bekend te maken met hun wetenschappelijke achtergronden en daaruit voortvloeiende visies op het museum.

Op welke manier probeerden Van der Hoeven en Schlegel de autoriteiten dan wel voor hun zaak te winnen? Beiden zouden daarbij zeer verschillende strategieën volgen.

²⁸ Voor Schlegels standpunt ten opzichte van het darwinisme, zie: Schlegel, 'Notice sur le sous-genre *Tanysiptera*', *Nederlandsch tijdschrift voor de dierkunde*, III (1866) 19.

²⁹ Hubrecht, 'Hermann Schlegel', 540.

Van der Hoeven koos voor de juridische weg, terwijl Schlegel vooral zijn patronagenetwerken inzette. Een dag voor het overlijden van Temminck, schreef Van der Hoeven de curatoren van de Leidse universiteit een brief waarin hij hen wees op de rechten die hij op grond van het Organiek Besluit meende te hebben op het directeurschap. Temmincks directie over het museum — zo betoogde hij — was een ‘exceptionelen toestand’ geweest, louter en alleen het gevolg van de aankoop door het Rijk van diens verzameling. Zodra Temminck kwam te overlijden moest automatisch aan die tijdelijke regeling een einde komen en dienden de bepalingen uit het Organiek Besluit weer in werking te treden.

Ik behoef niet aan te tonen dat de directie van het museum uit den aard der zaak tot het professoraat behoort. Ik durf mij gerust op elken docent beroepen. Een professor in de botanie zonder bestuur van den Hortus, een prof. in de chemie zonder bestuur der verzameling van instrumenten en van zijn laboratorium, zou zich zeer belemmerd gevoelen. Dertig jaren lang heb ik de dikwerf onaangename ondervinding van dit bezwaar gehad. Ik hoop dat ik er voor den tijd dien het mij nog gegeven kan zijn te onderwijzen, ik hoop dat mijne opvolgers, er van bevrijd zullen zijn. De bedenking dat het museum opgehouden heeft een akademisch museum te zijn, heb ik dikwerf gehoord; zij komt mij echter ongegrond voor. Het akademisch museum is een Rijks Museum geworden zonder opgehouden een akademisch museum te zijn. Ware zulks anders dan zou er, buiten dit Rijks Museum nog een universiteits museum moeten bestaan.³⁰

De curatoren zagen aanvankelijk wel iets in deze legalistische benadering en stuurden de brief vergezeld van een positief advies aan de minister van binnenlandse zaken, A. G. A. ridder Van Rappard.³¹ Van der Hoeven zag de zaak dan ook met vertrouwen tegemoet. Toch kon het geen kwaad, zo schreef hij in een brief aan zijn zoon, om ‘bij buitenlandsche bekenden steun te vragen om mijne aanspraken te doen gelden.’³² Daarom liet hij zijn beroemde Britse collega en vriend Richard Owen een aanbevelingsbrief schrijven.³³ Maar voor het overige was Van der Hoeven er volledig van overtuigd dat hij recht had op het directeurschap. ‘Ik geloof ook dat elk onpartijdige, die de zaak kent of behoorlijk wil kennen, zal moeten zeggen dat het regt aan mijne zijde is’ zo schreef hij aan zijn zoon die gedurende deze maanden een belangrijke steun voor hem was.³⁴ ‘Tot geheime intriguen en machinatien zal ik nimmer mijne toevlugt nemen’, voegde hij eraan toe. ‘Men moet weten wat men doet en ik kan in zoo ver gerust de uitkomst verbeiden.’³⁵

Schlegel dacht daar heel anders over. Ongetwijfeld was hij het niet eens met Van der

³⁰ NA, Archief Binnenlandse Zaken, inv. nr. 282, 3 februari 1858 nr. 94. Ook in het wetenschappelijk archief van Jan van der Hoeven, dat berust op het Museum Boerhaave, bevindt zich een uitgebreid dossier [Arch. 526 VII] met correspondentie over de kwestie van het directeurschap.

³¹ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 282, 3 februari nr. 94.

³² GAR, FAH, inv. nr. 55, 11 januari 1858.

³³ GAR, FAH, inv. nr. 55, 23 februari 1858. De brief van Owen werd tijdens dit onderzoek niet teruggevonden.

³⁴ GAR, FAH, inv. nr. 55, 23 februari 1858.

³⁵ GAR, FAH, inv. nr. 55, 30 januari 1858.

Hoevens betoog over het wettelijk recht dat hij meende op het directeurschap te hebben, maar hij zette zijn bezwaren niet uitgebreid op schrift. Schlegel begreep dat opvolgingskwesities als deze altijd via patronage werden uitgevochten. Van hem dus geen officiële sollicitatiebrief met verwijzingen naar rechten of wetten en zelfs geen aanbevelingsbrieven. Schlegel beschikte — anders dan Van der Hoeven — over een uitgebreid netwerk dat zijn zaak tot in de hoogste politieke regionen kon bepleiten. Tot Van der Hoevens niet geringe ontsteltenis reikte dat netwerk zelfs tot in het college van curatoren; het gremium dat bij uitstek niet de belangen van Schlegel, maar juist zijn belangen zou moeten verdedigen. Begin 1858 liet curator Daniël Theodoor Gevers van Endegeest (1793-1877) tegenover Van der Hoeven doorschemeren dat ‘hij gaarne Schlegel wilde helpen’ en hoewel schriftelijke bronnen dit niet kunnen staven, heeft het er inderdaad alle schijn van dat deze conservatieve politicus en grootgrondbezitter Schlegels kandidatuur actief bevordert heeft. Daartoe had hij in ieder geval alle gelegenheid want behalve curator was hij ook minister van buitenlandse zaken en daarmee een directe collega van Van Rappard, de minister die over de opvolgingskwesitie moest beslissen.

Behalve op de actieve steun van Gevers kon Schlegel op nog veel meer adellijke en waarschijnlijk zelfs koninklijke sympathie rekenen. Uit zijn autobiografie blijkt dat Schlegel als gevolg van zijn grote passie voor de jacht warme contacten onderhield met de Nederlandse adel. Vooral de uitgave van zijn prachtig geïllustreerde jacht-handboek *Traité de fauconnerie* (1843-1853) hadden hem in de nabijheid van de groten der aarde gebracht. Voor het schrijven van dit boek was hij meerdere jaren achtereenvolgend te gast geweest bij de *Royal Loo Hawking Club*, een hoogadellijke jachtvereniging die bijeenkwam op de koninklijke domeinen *Het Loo* en onder bescherming stond van koning Willem III.³⁶ Ook al bemoeide de laatste zich waarschijnlijk niet persoonlijk met de kwestie van het directeurschap, zijn koninklijke contacten maakten Schlegels kandidatuur beslist sterk. Dit begon ook Van der Hoeven te vermoeden: ‘t Is echter mogelijk dat Schlegel bij den koning *demarches* doet of gedaan heeft. Duitschers hebben bij ons hof altijd wat voor, en gij weet dat Schlegel hemel en aarde bewegen zal om zijn zin te krijgen.’³⁷

Het heeft er in ieder geval alle schijn van dat Schlegel via Gevers een gewillig oor vond bij Van Rappard. Begin maart 1858 liet deze namelijk aan de Leidse curatoren weten dat hij ernstige bedenkingen had tegen een directeurschap van Van der Hoeven. Hij vroeg zich af of deze naast zijn professoraat wel genoeg tijd zou hebben voor het directeurschap en twijfelde bovendien ernstig aan zijn capaciteiten: ‘Daargelaten de mindere handigheid in het omgaan met breekbare voorwerpen, welke hem wordt toegeschreven, kan ik mij niet voorstellen, dat hij zonder zijn onderwijs te veronachtzamen, het beheer dier uitgestrekte verzameling goed zou kunnen voeren en omgekeerd.’ Schlegel had daarentegen meer dan dertig jaar tegen een miezerig salaris al

³⁶ J. W. M. van de Wall, *De valkerij op het Loo. The Royal Loo Hawking Club 1839-1855* (Haarlem, 1986) 97 over Schlegels *Traité de fauconnerie*. Uit een hier geciteerde brief van Schlegel aan koning Willem III blijkt dat hij zelfs betrokken was bij de levering van valken uit Scandinavië.

³⁷ GAR, FAH, inv. nr. 55, 23 februari 1858. De citaten in de volgende alinea zijn ontleend aan: *ibidem*.

zijn krachten aan het museum gewijd. Zeer grievend zou het voor hem zijn, aldus Van Rappard, 'indien een ander de vruchten van zijne arbeid en van zijne wetenschappelijke nasporingen ging plukken.' Graag had de minister zonder meer Schlegel benoemd, maar hij moest helaas toegeven dat Van der Hoeven met zijn verwijzing naar het Organiek Besluit een sterke zaak had. De curatoren kregen daarom van Van Rappard de opdracht een oplossing te bedenken 'om de zaak zoo te regelen, dat beider belangen wierden in acht genomen.'

Van Rappards bedenkingen maakten grote indruk op de Leidse curatoren want toen zij op 8 mei 1858 opnieuw over de zaak vergaderden, bleken de kansen voor Van der Hoeven totaal gekeerd. Nog slechts één curator nam het voor hem op: de liberale Leidse oud-rechter en 'Negenman' Lodewijk Caspar Luzac (1786-1861).³⁸ Als enige liberaal was Luzac een beetje een vreemde eend in de bijt van het overwegend conservatieve curatorium. Hij was ook bepaald geen politiek geestverwant van Van der Hoeven, die de opkomst van het liberalisme in de jaren veertig met grote bezorgdheid had gadeslagen. Luzac hield tijdens de curatorenvergadering dan ook niet zozeer een pleidooi voor Van der Hoeven, als wel een — drie kwartier durende — politieke tirade tegen de corrumperende invloed die de informele regeerstijl van koning Willem I had gehad op de verhouding tussen universiteit en Rijksmuseum.³⁹ Vooral de schandelijke intriges en machinaties van de overleden directeur Temminck moesten het ontgelden.

Vanaf de oprichting van het Rijksmuseum had deze gedaan alsof het museum een geheel zelfstandige rijksinstelling was die niets meer met de Leidse universiteit te maken had. Geheel ten onrechte, volgens Luzac, want de kern van het Rijksmuseum werd gevormd door de universitaire natuurhistorische verzameling en in het stichtingsbesluit was dan ook expliciet bepaald dat 'de alzoo voor het rijk verkregene zoölogische verzamelingen worden vereerd aan de Hooge School van Leijden, ... om gezamenlijk te strekken ten dienste van het onderwijs.'⁴⁰ Ook in het ministerieel besluit van 31 december 1820 waarbij het museum werd omgedoopt tot 'Rijksmuseum', stond uitdrukkelijk vermeld dat het museum eigendom bleef van de universiteit.⁴¹ Temminck was als directeur dan ook altijd verantwoording verschuldigd geweest aan de curatoren, had zelfs een eed van trouw aan hen moeten afleggen, maar had zich daarvan nooit iets aangetrokken.⁴² Hij had geweigerd rapporten en jaarverslagen in te sturen en had nooit gereageerd op aanmaningen van de curatoren. 'Hij heeft zich feitelijk', aldus

³⁸ Over Luzac zie: I. Secker, 'Parlementaire oppositie vóór 1848. De volhardingspolitiek van Lodewijk Caspar Luzac, een opposant malgré lui', *Jaarboek voor de parlementaire geschiedenis* (1999) 72-87.

³⁹ De toespraak van Luzac werd na voorlezing in de curatorenvergadering ter kennisgeving aan de minister gestuurd, zie: NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 288, 15 mei 1858 nr. 55.

⁴⁰ Zie voor het stichtingsbesluit: Gijzen, 's *Rijks Museum van natuurlijke historie*, 12-14.

⁴¹ Gijzen, 's *Rijks Museum van natuurlijke historie*, 17.

⁴² Zelfs voor de officiële oprichting van het Rijksmuseum was deze ondergeschikte positie tot de curatoren tussen Temminck en toenmalig minister Falck een punt van discussie geweest. Ook toen Temminck er in 1822 op aangesproken werd dat hij declaraties van het Rijksmuseum niet rechtstreeks aan het ministerie, maar via het curatorium behoorde in te dienen, verklaarde Temminck ronduit dat hij er aan twijfelde of de tussenkomst van curatoren in de toekomst 'goet en wenschelijk' geacht moest worden. Weliswaar had hij grote achting voor de curatoren van dat moment, maar hij kon niet verbergen 'dat er personen tot deeze

Luzac, ‘aan alle zijne verplichtingen, vis à vis, dit collegie onttrokken niet alleen, maar de houding aangenomen, als of het Museum van natuurlijke historie aan deze Hoogeschool gegeven, en haar in eigendom behoorende, van haar was losgescheurd en als een afzonderlijke landsinstelling aan het Rijk, [was] overgegaan.’

Herhaaldelijk hadden de curatoren geprobeerd Temminck terug te brengen onder hun gezag, maar geen enkele minister had zich aan die netelige kwestie durven branden. Als een van de hardnekkigste liberale oppositieleiders wist Luzac precies hoe dat kwam: ‘Door de laakbare toegevendheid, welke men hier te lande, ... omtrent kundige en beroemde mannen betoont, vooral wanneer deze bij den vorst of zijne ministers in hooge achting en gunst staan.’ Minister Van Gobbelschroy had in 1826 zelfs plompverloren gezegd dat hij ‘de zaak eenigzins van te teedere aard’ vond. Schandalig, vond Luzac. ‘De minister wist zeer goed dat de heer Temminck *était bien vu en cour*, en verschoof *ad kalendas graecas* eene zaak, welke hij met drie regels had kunnen afdoen.’ Aan de verwijdering tussen Rijksmuseum en universiteit diende voor eens en voor altijd een einde te komen, en dit zou nooit gebeuren als Schlegel tot directeur benoemd werd. Alleen met de benoeming van een hoogleraar-directeur zouden de vroegere misstanden voorkomen worden.

Zoals te verwachten, had Luzac met deze liberale tirade bij zijn conservatieve collega-curatorium maar een zeer beperkt succes. Algemeen stemden de curatoren ermee in dat het Rijksmuseum het eigendom van de universiteit was en dat aan de vervreemding tussen de instellingen een einde moest komen, maar dat betekende niet dat Van der Hoeven automatisch tot directeur benoemd moest worden. De dubbele taak van hoogleraar en directeur achtte men voor één persoon te zwaar. Maar helemaal voorbijgaan aan Van der Hoevens aanspraken konden de curatoren ook niet, aangezien zij daarmee de suggestie zouden wekken tegen het Organiek Besluit te handelen. De enige oplossing die de curatoren zagen — zo lieten zij ook de minister weten — was de directie over het museum aan de beide kandidaten samen te geven: de een als directeur, de ander als opperdirecteur. Een later door de curatoren op te stellen instructie zou de bevoegdheden tussen beiden moeten regelen.⁴³

Ondertussen was de opvolging van Temminck in Leiden het gesprek van de dag. Allerlei geruchten begonnen de ronde te doen. Zo hoorde Van der Hoeven van allerlei collega’s dat koning Willem III in diens studietijd in Leiden onderwijs gehad zou hebben van Schlegel.⁴⁴ Langzaam begon Van der Hoeven de hoop op een gunstige afloop te verliezen. Uit de briefwisseling met zijn zoon blijkt dat hij zelfs in zijn geloof — Van der Hoeven was streng gelovig remonstrant — haast geen berusting meer kon vinden:

posten kunnen benoemd worden, met wien het mij niet mogelijk zijn zoude uit hoofde van vroegere betrekking of om andere redenen, in een scheinbaare ondergeschiktheid te staan.’ Zie: NA, Archief Rijksmuseum van natuurlijke historie, inv. nr. 13. Confidentiële brief van Temminck aan Falck 17 april 1822.

⁴³ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 288, 15 mei 1858 nr. 55.

⁴⁴ GAR, FAH, inv. nr. 55, 5 juni 1858, 12 juni 1858 en 27 juni 1858. Zie: Schlegel, ‘Levenschets’, 67.

Ik begin meer en meer te denken, dat Schlegel groote kans heeft om den post van Temminck te erlangen, en dat de lange onzekerheid aanleiding gegeven heeft om alles daartoe te prepareren. Ik hoop, dat ik het zoo het aldus uitvalt gelaten dragen zal, wetende dat niets geschiedt zonder Gods genade en wijzen wil; maar hard zal het mij vallen en wat mij alsdan te doen staat, weet ik niet. Had ik ruimer middelen ik zou geen oogenblik aarselen mijn ontslag als professor te vragen.⁴⁵

In opperste verwarring ging Van der Hoeven zelfs zover om minister Van Rappard de aanbevelingsbrief die Richard Owen voor hem had geschreven, terug te vragen. Het zou hem zeer spijten, schreef hij, 'zoo ik door de toezending of door de terugvraging van dien brief eenigen ongunstigen indruk bij Uwe Exc. verwekt [heb] of in 't geheel iets verrigt had, waardoor ik de welwillendheid, door u mij steeds betoond, zou kunnen verloren hebben.'⁴⁶

Duidelijk blijkt uit deze woorden de vertwijfeling bij Van der Hoeven over de strategie die hij had gevolgd. Zo overtuigd was hij steeds geweest van zijn 'recht' op het directeurschap dat hij het niet nodig geacht had zich bij allerlei autoriteiten in te likken. Maar dat hij het recht aan zijn zijde had, betekende niet automatisch dat hij het kreeg, zo begon hij zich te realiseren. 'Ik kan u wel zeggen', schreef hij zijn zoon, 'dat het mij somtijds ter nederslaat, dat ik zoo lang mij heb uitgesloofd en getracht nuttig voor mijne wetenschap en voor de Akademie te zijn, en dat men nu mij om die betrekking als het ware laat vragen.'⁴⁷

Toch keerde alles zich uiteindelijk ten goede want halverwege 1858 stemde de inmiddels nieuw aangetreden minister van binnenlandse zaken Van Tets van Goudriaan in met het compromis van de curatoren en zo werden bij Koninklijk Besluit van 16 juni 1858 Van der Hoeven tot opperdirecteur en Schlegel tot directeur van het Rijksmuseum benoemd.⁴⁸ Van der Hoeven reageerde opgelucht:

Eindelijk is in de zaak van 't museum een beslissing gekomen. Ik ben benoemd tot *opperdirecteur* en zoo ik hoor krijg ik f600 vermeerdering van tractement. H. Schlegel is benoemd tot directeur en verkrijgt den titel van professor. (Ik verneem dat hij f2800 tractement krijgt). Zoo is voor Schlegel goed gezorgd. De benaming *directeur* en *opperdirecteur* (*directeur en chef*) zijn vreemd. Directeur sluit de directie in. Hoe zal onze verhouding zijn? Daarover moet een reglement beslissen. Hoe het zij, de zaak is nu tot een eind gebragt, en in zoo ver gelukkig daar curatoren (op Luzac na) mij alle in de steek zouden gelaten hebben, zoo als ik nu van Luzac vernam. Dit blijve onder ons. De nieuwe minister Van Tets heeft tegen het advis van curatoren gehandeld. Wat een weidsche titel is dat *Herr Ober Director*. Jammer dat ik niet in Duitschland ben. Ik verkreeg misschien het praedicaat van *Seine Excellenz*.⁴⁹

⁴⁵ GAR, FAH, inv. nr. 55, 2 mei 1858.

⁴⁶ NA, Collectie Van Rappard, inv. nr. 69, brieven van Jan van der Hoeven 26 en 29 maart 1858.

⁴⁷ GAR, FAH, inv. nr. 55, 23 februari 1858.

⁴⁸ Voor het Koninklijk Besluit zie: J. van der Hoeven, *Berigt omtrent het mij verleende ontslag als opper-directeur van 's Rijks Museum van natuurlijke historie te Leiden* (Amsterdam, 1860) 11-12.

⁴⁹ GAR, FAH, inv. nr. 55, 17 juni 1858.

Over de taakverdeling met Schlegel maakte Van der Hoeven zich dus nog wel zorgen; alhoewel: het benoemingsbesluit bepaalde dat hij zich tot het moment dat er door de curatoren een nieuwe instructie was opgesteld, aan de oude van Temminck moest houden. Dit klonk hem bemoedigend in de oren: kennelijk, zo redeneerde hij, 'was het wel de intentie der ministers, dat ik directeur ben en Schlegel een ondergeschikt persoon.' Ook Schlegel moest dit erkennen en ontruimde tandenknarsend de directiekamer die hij intussen had betrokken. Trillend van woede schreef hij zijn Duitse collega Johann Blasius: 'Man hat die Infamie gehabt, einen Oberdirektor, den Van der Hoeven, zu erwählen und somit bin ich eigentlich nichts weiter als früher: der Sklave eines anderen. ... Man hat mich moralisch und wissenschaftlich getötet.'⁵⁰ In zijn autobiografie noemde Schlegel 1858 dan ook het treurigste jaar uit zijn leven: 'het jaar waarin mijn levensdoel, een der wetenschap, zooals ik ze opvatte, waardige inrichting te stichten, op het punt stond schipbreuk te lijden.'⁵¹ Conflicten tussen beide heren zouden dan ook niet lang uitblijven. De totaal verschillende zoölogische tradities waarin zij stonden en de daarmee ten nauwste verbonden visies op de samenstelling en inrichting van het museum, traden daarbij in volle omvang aan het licht.

6 De herinrichting van het museum en de zeggenschap over de rangschikking

Gesterkt door de indruk van het benoemingsbesluit dat hij en niet Schlegel de hoogste macht in het museum zou krijgen, begon Van der Hoeven in de zomer van 1858 vol enthousiasme plannen te beramen voor de herinrichting van het Rijksmuseum. Het is niet gemakkelijk een goed beeld te krijgen van deze reorganisatie aangezien de weinige bronnen door het conflict ernstig gekleurd zijn en er geen contemporaine afbeeldingen bestaan van het interieur van het museum. Duidelijk is dat Van der Hoeven het Rijksmuseum een grotere rol wilde geven bij het onderwijs en daartoe een meer systematische en vooral overzichtelijker rangschikking noodzakelijk achtte. Uit brieven aan zijn zoon is op te maken dat hij de begane grond van het museum helemaal wilde reserveren voor de lagere diersoorten (ongewervelden, reptielen en vissen), de tweede verdieping voor hogere soorten (vogels en zoogdieren) en de bovenste helemaal gevuld wilde zien met skeletten.⁵² Waarschijnlijk wilde Van der Hoeven het Rijksmuseum rangschikken naar het systeem van zijn *Handboek der dierkunde*.⁵³ Ook daarin klom

⁵⁰ Geciteerd naar: R. Blasius, *Festrede des Herrn Prof. dr. Rudolf Blasius gehalten bei der Einweihung des Brehm-Schlegel-Denkmal zu Altenburg* (Altenburg, 1894) 24.

⁵¹ Schlegel, 'Levensschets', 57.

⁵² GAR, FAH, inv. nr. 55, 4 juni 1858: 'De bovenste verdieping van 't Museum staat reeds vol met de skeletten. De tweede verdieping is voor vogels en zoogdieren naauwelijks toereikend en Schlegel wilde de zoogdieren door alle verdiepingen heen verspreiden. Ik zal trachten eene schikking te beramen, waar door de onderverdieping voor amphibiën, visschen en invertebrata vrij blijft, hoezeer altijd eenige zoogdieren van aanzienlijke grootte onder zullen moeten blijven.' Ook het jaarverslag 1858 van het Rijksmuseum meldt dat de galerijen inmiddels 'eene gedeeltelijk onvermoeijende herschikking ... ondergaan, voor de symmetrie evenzeer als voor de studie gewenscht, bezwaarlijk te omschrijven, doch voor hen die het Museum gekend hebben en het thans bezoeken, zeer in het oog vallend.' NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 295, 11 augustus 1858 nr. 56.

⁵³ Schlegel, 'Levensschets', 60.

hij van de laagste naar de hogere diersoorten op om zijn lezers te doordringen van de toenemende complexiteit in het dierenrijk, en de archetypische eenheid die er volgens Van der Hoeven achter die grote vormverscheidenheid schuil ging. Zo zou ook de museumbezoeker bij het doorwandelen van de verschillende verdiepingen van het Rijksmuseum systematisch van laag naar hoog door het dierenrijk gevoerd worden en doordrongen raken 'van die *intellectuele éénheid* welke door de wijsheid der Almagt in al de verscheidenheid der schepselen is ten toon gespreid.'⁵⁴

Deze ideeën van Van der Hoeven over de inrichting van het museum waren allerminst achterhaald of ouderwets, zoals sommige latere auteurs in navolging van Schlegel hebben gesuggereerd.⁵⁵ Zij vertonen bijvoorbeeld grote overeenkomst met de rangschikking die Richard Owen voor ogen stond voor het nieuwe National Museum of natural history in Londen waarvoor hij vanaf 1858 een nationale campagne leidde. Net als Van der Hoeven, streefde Owen voor dat museum naar een gigantische seriële expositie waarin bezoekers de fundamentele eenheid konden traceren in de oneindige variatie van diersoorten. De galerijen moesten zo ingericht zijn 'as to enable the intelligent visitor to discern the extent of the class, and to trace the kind and order of the variations which have been superinduced upon its common or fundamental characters.'⁵⁶ De galerij van de zoogdieren zou bijvoorbeeld moeten laten zien: 'how the mammalian type is progressively modified and raised from the form of the fish or lizard to that of man.'

Het moge duidelijk zijn dat dergelijke exposities zeer veel ruimte vroegen. Toch achtte Van der Hoeven een meer systematische rangschikking zo belangrijk dat hij desnoods de dubbele exemplaren van het museum daaraan zou willen opofferen. Het tentoonstellen van grote menigten exemplaren van dezelfde soort zou het voor Van der Hoevens studenten immers alleen maar lastig maken om het ideaaltype te herkennen. Slechts één of bij geslachtsverschil hoogstens twee individuen van elke soort hoefden er naar het oordeel van Van der Hoeven tentoongesteld te worden. Een opvatting die natuurlijk volledig indruiste tegen de inrichting die Schlegel al die jaren voor ogen had gehad. Voor hem betekenden deze plannen dan ook niets minder dan 'de geheele grondgedachte der instelling, namelijk de kennis der soort, overhoop te werpen ... en de wetenschap naar lang vergeten tijd terug te brengen.'⁵⁷

Voor Schlegels onderzoek naar het soortenvraagstuk moest elke diersoort juist met zo veel mogelijk variëteiten in het museum vertegenwoordigd worden. Niet de eenheid in de dierlijke serie, maar de eenheid in de soort moest de leidende vraag in de expositie zijn. Schlegels ideale inrichting bestond daarom uit rijen hoge lange kasten waarin

⁵⁴ J. van der Hoeven, 'Zoölogie. Wetenschappelijk overzicht', *Kronijk voor geschiedenis van wetenschap*, IV (1865) 81-92, aldaar 92.

⁵⁵ Gijzen, 's *Rijksmuseum van natuurlijke historie*, 56-57. Otterspeer, *Wiekslag*, 134.

⁵⁶ Citaten uit de toespraak van Richard Owen ter gelegenheid van de 28e vergadering van de British Association for the advancement of science. Zie: *Report of the twenty-eighth meeting of the British Association for the advancement of science* (Londen, 1859) xxcvi. Zie verder over de bouw van het Natural History Museum: C. Yanni, 'Divine display or secular science. Defining nature at the Natural History Museum in London', *Journal of the Society of architectural historians*, LV (1996) 276-299.

⁵⁷ Schlegel, 'Levensschets', 60.

voor elke soort een afgesloten plank gereserveerd werd. In het midden daarvan moest 'het meest kenschetsende voorwerp' geplaatst worden en daaromheen in een halve cirkel alle tot deze soort behorende variëteiten.⁵⁸ Zo zou iedere plank dus de 'totaal-indruk' bieden van één soort. Maar zelfs ter zake kundige geleerden hadden wel eens moeite om temidden van de menigte variëteiten de soort te herkennen, zo blijkt bijvoorbeeld uit het reisverslag van de Tsjechische arts Vilem Lambl (1824-1895) die het museum in 1856 bezocht: 'Die Unzahl von Stücken mancher Genera bringt es mit sich, daß oft in einem Schranke die Thiere Kopf an Kopf dicht gedrängt erscheinen und daß es Mühe kostet, in diesem Gedränge die Species selbst zu erkennen.' Nog erger was dit op de skelettenafdeling: 'Man sieht hier in der That den Wald vor lauter Bäumen nicht.'⁵⁹ Lambl vond het dan ook niet verwonderlijk dat het museum zo weinig bezoekers trok; iets wat Schlegel overigens helemaal niet erg vond: 'Musea zijn geen galanteriewinkels of kermistinten: zij zijn voor de geleerden eene natuurlijke bibliotheek, 'Het boek der Natuur binnen eene beperkte ruimte besloten' ... en niet een rarekiek voor het gewone publiek.'⁶⁰

Ook de Tweede Kamer kreeg kennelijk lucht van het dreigende conflict tussen Van der Hoeven en Schlegel. Bij de begrotingsbehandeling in december 1858 werd verbaasd en met afkeuring gereageerd op de dubbele benoeming.⁶¹ Nogmaals werd de hele discussie over de vraag of het Rijksmuseum al dan niet een academisch museum was, overgedaan. Een achterhoedegevecht dat naar de stellige overtuiging van Van der Hoeven door Schlegel geëntameerd was. Tweede-Kamerlid Westerhoff — een Gronings arts en erudiet natuurhistoricus — attendeerde de minister op het Koninklijk Besluit van 12 april 1821 nr. 110 waarbij besloten was het Rijksmuseum financieel af te scheiden van de Leidse universiteit. Vanaf 1822 was het museum op de rijksbegroting de plaats gaan innemen van het vroegere Amsterdamse Kabinet van natuurlijke historie. Volgens Westerhoff kon deze beslissing niet anders geïnterpreteerd worden dan dat het Rijksmuseum de rechtsopvolger was van het Amsterdamse Kabinet. Aangezien dit door Lodewijk Napoleon gestichte museum een rijksinstelling was geweest en geen academisch museum, was het Rijksmuseum te Leiden dat nu dus ook niet. De benoeming van Van der Hoeven moest dus ten volle worden afgekeurd.

Ik heb dat betreurd omdat ik innig overtuigd ben dat dit niet anders dan hoogst nadeelig zal werken, tot allerlei botsing, voor en na, aanleiding zal geven en in de gevolgen zoo al niet het verval of den ondergang van deze schoone inrigting, waarop Nederland te regt trotsch mag zijn, dan toch kwijning ervan ten gevolge zal hebben.⁶²

Overigens bleek uit een bijdrage van het kamerlid Sloet tot Oldhuis dat Luzac in zijn toespraak tot de curatoren het eigengereide optreden van Temminck bepaald niet

⁵⁸ Snelleman, 'Hermann Schlegel', 184-185.

⁵⁹ V. Lambl, 'Reisebericht', *Vierteljahrschrift für die Praktische Heilkunde*, XIV (1857) iii, 85-86. Kennelijk was Schlegel er al in 1856 toe overgegaan om op sommige afdelingen complete series ten toon te stellen.

⁶⁰ Schlegel, 'Levensschets', 65.

⁶¹ *Verslagen van de Handelingen der Tweede Kamer*, zitting 7 december 1858, 305 vlg.

⁶² *Ibidem*, 305.

overdreven had. Trots deelde Sloet de kamer mede dat hij menig leerzaam en genoeglijk ogenblik met Temminck in het museum had gesleten en daarbij had 'dien phenix der wetenschap' meer dan eens laten blijken niet de minste betrekking tot de universiteit te hebben. Als de curatoren hem al besluiten hadden toegezonden, dan had Temminck die volgens Sloet vooral gebruikt als oud papier 'om zijn gevogelte en andere voorwerpen in te pakken.'⁶³

In zijn beantwoording liet minister Van Tets zich niet van zijn stuk brengen en verdedigde de dubbele benoeming door erop te wijzen dat het museum te Leiden beschouwd moest worden als 'een gemengde instelling': noch een zuiver academisch, noch zuiver nationaal. Van der Hoeven schreef zijn zoon het 'nogal interessant' te vinden Schlegels bezwaren tegen zijn benoeming bij monde van Westerhoff in de kamer uitgesproken te horen.⁶⁴

Ondertussen waren de curatoren Gevers en Luzac druk bezig met het opstellen van de nieuwe instructie. Er stond veel op het spel. Diegene immers aan wie daarin de zeggenschap over de rangschikking zou worden toevertrouwd, kreeg daarmee de macht om het museum naar zijn eigen wetenschappelijke principes in te richten. Hogelijk verbaasd was Van der Hoeven toen hij de instructie in januari 1859 onder ogen kreeg.⁶⁵ Geheel in tegenstelling tot de indruk die het benoemingsbesluit van een jaar eerder had gewekt, werd alle macht alsnog aan Schlegel toevertrouwd. De directie over het hele huishoudelijk reilen en zeilen van het museum, het gebouw, het daaraan verbonden personeel én de 'bewerking [en] plaatsing naar de aangenomen rangschikking' van de collectie; alles kwam in handen van Schlegel. Van der Hoevens invloed werd beperkt tot een soort inspectie, waarvoor hem in artikel 2 wat parmantig de beschikking over alle sleutels werd gegeven. Diep teleurgesteld schreef hij zijn zoon: 'Mijne instructie is van dien aard dat Schlegel zeer tevreden is. Hij heeft ook in de daad veel meer magt dan ik. Het is een treurig einde en gevolg van verkeerde maatregelen van den minister, die nooit de curatoren de samenstelling der instructie had moeten opdragen.'⁶⁶ In een emotionele reactie wees hij de minister en curatoren erop dat de rangschikking niet overgelaten kon worden aan iemand die aan het onderwijs vreemd was:

Zoo het Rijks Museum dienen moet tot het onderwijs, is het althans wenschelijk, dat de algemeene rangschikkingen geschiede volgens de aanwijzingen van hem, die met het onderwijs belast is; dit was ook het voorname punt, waarom belangstellende vrienden, bepaaldelijk prof. Owen te Londen, mijne aanstelling tot directeur van het Museum gewenscht hadden.⁶⁷

Maar Van der Hoevens klacht vond geen gehoor. Het enige dat de minister deed was

⁶³ *Ibidem*, 309.

⁶⁴ GAR, FAH, inv. nr. 55, 13 december 1858.

⁶⁵ Voor de instructie zie: J. van der Hoeven, *Berigt omtrent het mij verleende ontslag als opperdirecteur van 's Rijks Museum van natuurlijke historie te Leiden* (Amsterdam, 1860) 14-15.

⁶⁶ GAR, FAH, inv. nr. 56, 5 februari 1859.

⁶⁷ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 314, 14 maart 1859 nr. 82.

aandringen op 'eendragtige & welwillende samenwerking' met Schlegel.⁶⁸ Dat het Rijksmuseum voor het onderwijs en de wetenschap zoals Van der Hoeven die bedreef, onbruikbaar dreigde te worden, hebben zij hoogstwaarschijnlijk niet geweten. Evenmin hebben zij beseft hoezeer zij diens ambities fnuikten door hem de macht over de inrichting te ontzeggen. In stilte was Van der Hoeven namelijk al enige maanden bezig geweest een omvangrijke collectie voor de vergelijkende anatomie voor het Rijksmuseum te verwerven. De plaatsing van deze collectie zou uiteindelijk het grote breekpunt tussen Schlegel en Van der Hoeven worden.

7 Halbertsma en de collectie Brugmans

Op 1 januari 1858 schreef Van der Hoeven het volgende — voor zijn doen ongewoon opgewekte — briefje aan zijn Utrechtse collega Pieter Harting:

Doch ik vergat bijkans U in de tweede plaats te danken voor uw amicale en hupsche mededeeling over de skeletten der dieren die coll. Halbertsma wel wil kwijtraken. Ik heb al vroeger zoo iets van hem zelven gehoord. — Geldt zulks alleen de grotere skeletten (van Rhinoceros enz.) dan heb ik daar niets tegen, wat *mij* zelven betreft. De skeletten, die op het Mus. der anatomie zijn, hebben voor mij weinig belangrijks, daar dergelijke soorten ook op 't Museum van natuurl. historie aanwezig zijn. Het zou alleen zijn om er afzonderlijke beenderen voor Osteol[ogia] Comparata [vergelijkende beenkunde] van te nemen, 't geen in het Museum Anatomicum zoo wel als in het Zoologische Museum een desideratum is. Ik heb vruchteloos getracht Halbertsma voor ik u schreef, eens te smeken, om van hem te hooren, wat hij eigenlijk zou willen overdoen.⁶⁹

Voor de oppervlakkige lezer lijkt het hier misschien te gaan om een simpele opruiming van wat oude skeletten. Goed beschouwd was het dit ook voor de hoogleraar anatomie Halbertsma (1820-1865). Hij stond namelijk op het punt een gloednieuw anatomisch theater in gebruik te nemen aan de Leidse Steenschuur en had geen zin al het zoölogisch materiaal dat hij in zijn collectie had aangetroffen mee te verhuizen. Dat hoorde in een museum voor de menselijke anatomie naar zijn mening eigenlijk niet thuis en hij was dus gaarne bereid er afstand van te doen. Van der Hoevens verheugde reactie wordt begrijpelijk wanneer wij ons beseffen om wat voor zoölogische voorwerpen het hier eigenlijk ging en uit welke collectie zij oorspronkelijk afkomstig waren.

Wat Halbertsma hier wenste over te doen, waren namelijk de resten van een omvangrijke vergelijkend anatomische collectie die ooit door Van der Hoevens voorganger Brugmans bijeengebracht waren. Brugmans was namelijk niet alleen de eerste geweest die in Leiden onderwijs in de vergelijkende anatomie had gegeven. Hij was ook de eerste in Nederland die een verzameling op dat gebied bijeengebracht had.⁷⁰ Kosten

⁶⁸ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 311, 4 februari 1859 nr. 161.

⁶⁹ UBL, BPL 1938, brief van Van der Hoeven aan Harting 1 januari 1858. De officiële aanbieding geschiedde pas een jaar later. Zie: AC II, inv. nr. 126, bijlage 408, brief van Halbertsma aan CvC 16 december 1858.

⁷⁰ Over de collectie Brugmans: A. M. Luyendijk-Elshout, *Het Leidsch Kabinet der anatomie uit de achttiende eeuw. De betekenis van een wetenschappelijke collectie als cultuur-historisch monument* (Leiden,

noch moeite had hij gespaard en aan het eind van zijn leven telde de verzameling dan ook meer dan 4000 objecten. De collectie vormde een belangrijke trekpleister voor buitenlandse reizigers die de stad aandedden.⁷¹ Ook Cuvier was onder de indruk geweest toen hij de collectie in 1811 had bezocht: 'C'est un des plus beaux qu'aucun particulier possède en Europe, surtout pour l'anatomie comparée.'⁷²

In 1817 had Brugmans zijn verzameling aan de universiteit verkocht. Maar door wanbeleid van de Leidse curatoren — die geen idee hadden wat voor soort collectie zij in huis gehaald hadden — was de verzameling al in 1820 uit elkaar gevallen. Kort na het overlijden van Brugmans was discussie ontstaan over de vraag waar de collectie gehuisvest moest worden. De voorganger van Halbertsma — Gerard Sandifort (1779-1848), die bereid was gevonden de verzameling te catalogiseren — pleitte er voor alles op het anatomisch theater te plaatsen zodat hij er college in de 'hogere physiologie' mee kon geven. Maar inmiddels was ook het Rijksmuseum opgericht en aan het hoofd daarvan stond een directeur waarmee evenmin te spotten viel. In een poging kool en geit te sparen, namen de curatoren het dramatische besluit om de collectie Brugmans over beide instellingen te verdelen. 'Alle voorwerpen, welke bij die verzameling [van Brugmans] gevonden worden en niet rechtstreeks kunnen gerekend worden te behoren tot opheldering van het maaksel van het menselijke ligchaam' gingen naar het Rijksmuseum en de rest naar het anatomisch theater.⁷³ De curatoren begrepen niet dat de grondgedachte van de collectie — de vergelijking van skeletten en orgaanstelsels door de gehele dierlijke serie heen tot de mens toe — door deze opdeling volledig te niet gedaan werd. Ook Sandifort en Temminck hebben — uit eigenbelang of onkunde — de curatoren niet van dit besluit afgehouden.

Toen Van der Hoeven vanaf 1827 colleges vergelijkende ontleedkunde begon te geven, was hij voor het gebruik van de verspreide overblijfsels uit de collectie Brugmans afhankelijk geweest van de welwillendheid van Sandifort en Temminck. Maar het voortdurend gesjouw met voorwerpen van het anatomisch theater op het Rapenburg naar zijn collegekamer aan de Papengracht was zeer schadelijk voor uiterst kwetsbare preparaten. Daarom was Van der Hoeven al in 1828 begonnen aan te dringen op de oprichting van een eigen verzameling van vergelijkend anatomische preparaten bij zijn collegekamer in het Rijksmuseum. Zoals we hiervoor gezien hebben, is van deze plannen — door geldgebrek en tegenwerking van Temminck — nooit iets gekomen. Tot januari 1858. Toen leek de realisatie van Van der Hoevens lang gekoesterde idealen opeens heel dichtbij. Plotseling kwam alles samen. Eerst ontving Van der Hoeven het bericht dat Halbertsma de zoölogische voorwerpen van Brugmans aan het Rijksmuseum wilde afstaan en nog geen drie weken later overleed Temminck en opende zich

1952). C. J. van der Klaauw, 'Een verzameling uit den eersten tijd van de vergelijkende ontleedkunde (de collectie Brugmans) (Mededelingen uit het Rijksmuseum voor de geschiedenis van de natuurwetenschappen V)', *De Natuur*, L (1930) iii, iv, v, vi.

71 Voor reisbeschrijvingen zie: P. Smit, ed., *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* (Amsterdam, 1986).

72 G. Cuvier, F. J. M. Noël, *Rapport sur les établissemens d'instruction publique en Hollande, et sur les moyens de les réunir à l'Université impériale* (Parijs, 1811) 131.

73 AC II, inv. nr. 6, notulen CvC 30 september 1820.

de mogelijkheid dat Van der Hoeven hem zou kunnen opvolgen. Eenmaal hersteld in zijn wettelijk recht op het directeurschap — zo moet Van der Hoeven geredeneerd hebben — zou hij de collectie Brugmans in oude glorie herstellen en deze als kern gebruiken voor een kabinet voor de vergelijkende anatomie waaraan hij al die jaren zo'n behoefte had gehad.

De curatoren en minister waren van dit masterplan in het geheel niet op de hoogte want waarschijnlijk uit angst dat de hele transactie niet door zou gaan informeerde Van der Hoeven hen pas over Halbertsma's voorstel nadat de nieuwe instructie al was vastgesteld. Hoe groot hierover zijn teleurstelling geweest moet zijn, wordt pas nu goed duidelijk want de oprichting van een kabinet voor de vergelijkende anatomie werd veel moeilijker toen Schlegel de zeggenschap over het aankoop- en expositiebeleid van het Rijksmuseum kreeg. Schlegel had zoals wij hiervoor zagen heel eigen opvattingen over de inrichting van het museum en begon zich ook openlijk als tegenstander van de vergelijkende anatomie op te stellen. Zo verkondigde hij met enige regelmaat de opvatting 'daß die vergleichende Anatomie die zoologische Wissenschaft auf Irrwege geleitet hat.'⁷⁴

Toch bleef Van der Hoeven — ook nadat hem in de nieuwe instructie de macht over de rangschikking was ontnomen — zich met een grote vasthoudendheid inzetten voor de overname van de collectie Brugmans en de oprichting van een vergelijkend anatomisch kabinet. Het belangrijkste obstakel was een oude bepaling dat het Rijksmuseum geen pathologische of fysiologische preparaten van dieren mocht verzamelen. In maart 1859 wees Van der Hoeven de minister en curatoren op de unieke kans die er bestond door de overname van de voorwerpen van Halbertsma en pleitte hij voor de opheffing van deze verbodsbepaling.⁷⁵ De curatoren antwoordden voorzichtig positief, maar eisten dat Van der Hoeven — in overeenstemming met zijn instructie — in overleg zou treden met Schlegel om ook diens gevoelens in te winnen.⁷⁶ De uitkomst was te voorspellen: Schlegel zag er niets in. Hij wees Van der Hoeven erop dat Temminck in het verleden herhaaldelijk pogingen had gedaan om een collectie voor de vergelijkende anatomie in het museum op te bouwen, maar dat de onuitvoerbaarheid van die plannen steeds gebleken was.⁷⁷ Het zou immers een vergroting van het gebouw, vermeerdering van personeel en 'zeer aanzienlijke jaarlijksche uitgaven voor het maken van kasten, het aankopen van fleschen, spiritus, voorwerpen enz.' met zich meebrengen. 'Bedenkingen', aldus Schlegel, 'die door mij ten volle beseft en gaarne onderschreven worden.' Van der Hoeven begreep dat hij nooit zijn zin zou krijgen als Schlegels bedenkingen bekend zouden raken. In zijn hernieuwde aanvraag aan de minister verzweeg hij ze dan ook wijselijk.⁷⁸ In augustus 1859 werden de verbods-

⁷⁴ Schlegel verklaarde dit onder andere tegenover de jonge Duitse anatoom Gustav Fritsch, die daarover zijn verwondering uitte in een gedrukt reisverslag, waarvan hij een passage aan Van der Hoeven stuurde. Zie: GAR, FAH, inv. nr. 58, 17 augustus 1861.

⁷⁵ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 314, 14 maart 1859 nr. 82. Een zeer compleet dossier met betrekking tot de oprichting van dit kabinet voor de vergelijkende ontleedkunde opgesteld door een van de curatoren bevindt zich in: AC II, inv. nr. 306.

⁷⁶ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 319, 3 mei 1859 nr. 129.

⁷⁷ AC II, inv. nr. 306, brief van Schlegel aan Van der Hoeven 20 mei 1859.

⁷⁸ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 326, 3 aug. 1859 nr. 68.

bepalingen daardoor vervallen verklaard zodat alle belemmeringen voor het overnemen van de voorwerpen van Halbertsma en de oprichting van een vergelijkend anatomisch kabinet waren weggenomen.⁷⁹

Opnieuw deed zich een unieke kans voor om deze collectie Brugmans in al zijn oude luister te herstellen. Eind 1859 kwam namelijk het voormalige natuurkundig kabinet vrij; een gebouw op de hoek van de Houtstraat en de Papengracht dat aan beide zijden grensde aan het Rijksmuseum en daar gemakkelijk bij getrokken kon worden. Maar zoals te verwachten was, hadden Schlegel en Van der Hoeven opnieuw totaal verschillende opvattingen over de bestemming van dit gebouw. De laatste wilde het helemaal gebruiken voor het op te richten vergelijkend anatomisch kabinet, terwijl Schlegel er zijn zinnen op gezet had om de entomologische collectie te huisvesten en grotere werkkamers te maken voor zichzelf en de conservatoren.⁸⁰

Eind 1859 en begin 1860 liepen de spanningen over deze kwestie zo hoog op dat Van der Hoeven en Schlegel niet meer met elkaar wensten te communiceren en de curatoren gedwongen werden om gewapend met meetlint en plattegrond van de een naar de ander te lopen om te onderhandelen over de bestemming van de verschillende lokalen in het nieuwe gebouw.⁸¹ De discussies en voorstellen tot ruil en herschikking van de verschillende vertrekken sleepten zich maandenlang voort, maar een bevredigende oplossing werd niet gevonden. Om te voorkomen dat beide heren ooit nog 'een punt van aanraking' met elkaar hoefden te hebben, werd Van der Hoeven zelfs het oude door Halbertsma ontruimde anatomisch theater aan het Rapenburg aangeboden voor de huisvesting van zijn vergelijkend anatomische kabinet.⁸² Maar ook van dit voorstel kwam niets aangezien dit gebouw sinds lange tijd bestemd was voor de universiteitsbibliotheek. 'Kon men', zo schreef curator Van der Heim, 'door de voorgestelde schikking verwachten eene gewenschte harmonie tusschen den opper directeur en den directeur te bevorderen, ik zou genegen zijn om over vele bedenkingen heen te stappen, maar ik acht met het oog op de kou in dezen betrokken personen, iedere poging daartoe vruchteloos.'⁸³

Ook Van der Hoeven zag in dat er niets meer aan te doen was. Het museumpersoneel had grotendeels partij gekozen voor Schlegel en weigerde nog langer Van der Hoevens orders op te volgen.⁸⁴ Nieuwe pogingen om zijn instructie gewijzigd te krijgen, liepen op niets uit en daarom besloot hij uiteindelijk op 19 maart 1860 — nog geen twee jaar na zijn benoeming tot opperdirecteur — zijn ontslag in te dienen.⁸⁵ Het liefst — zo schreef hij in zijn ontslagaanvraag — had hij ook zijn professoraat neergelegd, ware het niet dat zijne financiële positie hem dit niet toestond. Hoezeer de relatie tussen

79 NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 326, 6 aug. 1859 nr. 152.

80 AC II, inv. nr. 306, brief van Van der Hoeven aan CvC 21 mei 1859 en brief van Van der Hoeven aan CvC ten geleide van een voorstel van Schlegel 8 september 1859.

81 Kladnotities van deze onderhandelingen van de hand van een van de curatoren in: AC II, inv. nr. 306. Daarbij is tevens een plattegrond gevoegd van het Rijksmuseum en het voormalige fysisch kabinet met daarop aangegeven welke ruimten Van der Hoeven en Schlegel claimden.

82 Een voorstel van die strekking in: AC II, inv. nr. 306.

83 AC II, inv. nr. 306, nota van Van der Heim van Duivendijke 20 februari 1860.

84 AC II, inv. nr. 127, bijlage 137.

85 NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 345, 22 maart 1860 nr. 69.

beide kemphanen inmiddels verslechterd was, blijkt uit een brief die Schlegel kort na Van der Hoevens ontslag schreef aan zijn vriend Peters in Berlijn:

Er [Van der Hoeven] ist ein ganz anderer Mensch, als wie er sich zeigt. Seine Bescheidenheit is nichts als ein Schein, den er über eine Einbildung ohne Herzen wirft. Hinter seiner Offenherzigkeit sticht ein Jesuitismus, der alles Gute, was er sonst haben mag, zerstört. Er ist so geizig, daß er sich für ein paar Taler beschimpfen läßt; und obwohl er zehnmal reicher ist als ich, hat er beim Minister mit Tränen beteuert, er sei zu arm um ordentlich leben zu können ... Er verlor durch unanständige Handlungen, Nichtstun und ewige Unzufriedenheit alle Sympathie, und alle ließen ihn fahren.⁸⁶

Onfatsoen, nietsdoen en zijn eeuwige ontevredenheid hadden er dus volgens Schlegel voor gezorgd dat Van der Hoeven alle sympathie verloren had. Hoe dachten anderen daarover? De meningen daarover zijn opvallend eensgezind. Ook de curatoren ver-weten het vooral Van der Hoeven dat het experiment van het dubbelhoofdig bestuur mislukt was. Schlegel had weliswaar wat meer inschikkelijkheid kunnen tonen en Van der Hoeven meer als zijn 'superieur' moeten erkennen, maar het was toch deze laatste die 'van den beginne af ... zijn positie niet begrepen' had.⁸⁷ Ook op het ministerie van binnenlandse zaken zag men vooral Van der Hoeven als de kwade genius. In een conceptrapport op zijn ontslagaanvraag schreef een ambtenaar dat de conflicten 'toch voornamelijk zijn te weeg gebracht door te ver gedreven eischen en handelwijzen van den heer Van der Hoeven.'⁸⁸ Hoewel de minister in de kantlijn kraste dat hierover verschillend gedacht kon worden, blijkt bij geen van de betrokken autoriteiten enig begrip voor de redenen waarom Van der Hoeven het directeurschap van het Rijksmuseum zo hartstochtelijk ambieerde en waarom hij zo zwaar hechte aan de zeggenschap over de inrichting van het museum. Men betichtte hem van misplaatste eerzucht en zag niet in dat zijn wens om Temminck op te volgen, vooral gezien moet worden tegen de achtergrond van zijn levenslange wens om in Leiden een kabinet voor de vergelijkende anatomie op te richten.

8 *Naspel*

Tot Van der Hoevens niet geringe teleurstelling, bleek zijn ontslag nauwelijks publiciteit te trekken. Mede daarom besloot hij een brochure aan de affaire te wijden.⁸⁹ Het was 'niet dan met weêrzin' dat hij het deed, schreef hij, maar overtuigd als hij was dat hem en de universiteit een zwaar onrecht was aangedaan, meende hij niet te mogen zwijgen. Maar ook deze poging om de publieke opinie voor zijn zaak te winnen, liep uit op een fiasco. In plaats dat Van der Hoeven duidelijk en helder schreef waar

⁸⁶ Brief van Schlegel aan Peters 1 augustus 1860 geciteerd naar: Möller, 'Hermann Schlegel', 156 noot 29.

⁸⁷ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 352, 7 juni 1860 nr. 75.

⁸⁸ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 353, 13 juni 1860 nr. 163

⁸⁹ J. van der Hoeven, *Berigt omtrent het mij verleende ontslag als opperdirecteur van 's Rijks Museum van natuurlijke historie* (Amsterdam, 1860).

het hem al die tijd om te doen was geweest, bleef hij hameren op de ‘rechten’ die hij meende op grond van het Organiek Besluit te hebben. Hij wilde zich ‘zooveel mogelijk van beoordeling onthouden, en alleen de feiten laten spreken.’⁹⁰ Zo werd het *Berigt omtrent het mij verleende ontslag* (1860) een gortdroge opsomming van alle over en weer gevoerde correspondentie en citaten uit Koninklijke Besluiten waarop hij zich beriep. ‘De inkleding is zeer gematigd’, schreef hij tevreden aan zijn zoon, ‘maar ik heb liever dat de zaken zelve spreken.’⁹¹ Van der Hoeven weigerde in te zien dat wetten nooit voor zichzelf spreken; dat zij altijd interpretatie behoeven en geen eeuwig geldende waarheden bevatten. Dit was ook de strekking van de enige reactie die het *Berigt* uitlokte, een recensie in het liberale tijdschrift *De Gids*.⁹² ‘[E]en Koninklijk Besluit’, zo schreef de anonieme recensent, ‘kan door een ander Koninklijk Besluit gewijzigd en opgeheven worden, zoodra beter inzicht of veranderde omstandigheden dit wenschelijk maken. Wij gelooven daarom dat hier geen quaestie van regt kan bestaan.’ Alles kwam neer op de vraag of de vereniging van het hoogleraarschap in de natuurlijke historie en het directeurschap van het Rijksmuseum voor onderwijs en wetenschap nuttig geacht moest worden. Voor de recensent was het antwoord op die vraag duidelijk: ‘qui trop embrasse mal étreint.’⁹³ Voor Van der Hoeven was het allemaal allang duidelijk: ‘Zeker is het, dat het stukje niet zonder voorkennis van Schl. is opgesteld.’⁹⁴

Overigens bleek de affaire na deze brochure nog allerminst achter de rug. Hogelijk verbaasd was Van der Hoeven toen hij in maart 1861 — een jaar na zijn ontslag — plotseling door de curatoren werd uitgenodigd opnieuw zijn plannen te ontvouwen voor een vergelijkend anatomisch kabinet.⁹⁵ Halbertsma wilde nog steeds van de collectie Brugmans verlost worden en ook Schlegel — die tot dan toe niet de minste interesse had getoond voor de voorwerpen — was plotseling bij de curatoren op een snelle besluitvorming gaan aandringen.⁹⁶ Na rijp beraad besloot Van der Hoeven toch een laatste voorstel in te dienen.⁹⁷ Hij moest toegeven liever niet nogmaals in aanraking te komen met de curatoren:

[M]aar dat neemt niet weg, dat het mij voor de goede zaak leed doet, dat eene verzameling, welke prof. Brugmans bijeen gebragt had, en die stellig het eigendom der Hooge School is, nu voor het onderwijs zou verloren gaan. ... De gelegenheid om eene verzameling van vergelijkende ontleedkunde als afzonderlijk kabinet op te rigten is nu zoo goed, en meer dan 30 jaren heb ik daarop aangedrongen.⁹⁸

⁹⁰ Van der Hoeven, *Berigt*, 3.

⁹¹ GAR, FAH, inv. nr. 57, 15 september 1860.

⁹² *De Gids*, XXIV (1860) 574-581. Van der Hoeven dacht dat de recensie van de hand van de bekende redacteur R. C. Bakhuizen van den Brink (1810-1865) was. Zie: GAR, FAH, inv. nr. 57, 9 november 1860.

⁹³ *De Gids*, XXIV (1860) 574.

⁹⁴ GAR, FAH, inv. nr. 57, 5 oktober 1860.

⁹⁵ AC II, inv. nr. 131-I, bijlage 108, brief van CvC aan Van der Hoeven 30 maart 1861.

⁹⁶ AC II, inv. nr. 130, bijlage 408, brief van Halbertsma aan CvC en AC II, inv. nr. 130, bijlage 417, brief van Schlegel aan CvC.

⁹⁷ AC II, inv. nr. 131-I, bijlage 151, brief van Van der Hoeven aan CvC 8 april 1861.

⁹⁸ GAR, FAH, inv. nr. 58, brief van Van der Hoeven 1 maart 1861.

Graag zou hij de laatste jaren van zijn leven nog zijn krachten besteden aan een kabinet voor de vergelijkende anatomie, zo schreef hij. Maar na alles wat er gebeurd was, wenste hij met het 'Museum Schlegelianum' niet de minste aanraking meer te hebben. Een eventueel onder zijn beheer staand kabinet moest dus geheel onafhankelijkheid van het Rijksmuseum worden. Het was deze eis waarop de hele operatie uiteindelijk definitief strandde. De minister zag niets in een heel nieuw zelfstandig kabinet afgescheiden van het Rijksmuseum.⁹⁹ Slechts voor de allernoodzakelijkste uitgaven konden rijksmiddelen ter beschikking gesteld worden en daartoe behoorde niet

een vak, hetwelk toch door den wetgever van 1815 onder de zoodanige is opgenomen, waarin geen examen wordt afgelegd en hetwelk, behalve door de uitsluitende zoologen, wier getal uiterst gering is, alleen de medici, alvorens zij hun candidaatsexamen af te leggen, wordt beoefend, terwijl deze kunnen volstaan met een bewijs, dat zij de lessen hebben gevolgd.¹⁰⁰

Met andere woorden: de vergelijkende anatomie was in de ogen van de minister een te onbelangrijk vak om grote rijksuitgaven te rechtvaardigen. Hij adviseerde de curatoren om Van der Hoeven een extra kamertje te geven op het Rijksmuseum en de collectie Brugmans daarin samen te brengen.

Hoewel Van der Hoeven na zoveel jaren van teleurstelling niet verwacht kon hebben dat zijn plannen nu plotseling zouden worden goedgekeurd, werd hij door deze definitieve afwijzing toch zwaar getroffen. Eindelijk werd hem immers zwart op wit medegedeeld dat het vak waaraan hij zijn hele werkzame leven besteed had, in de ogen van de regering te onbelangrijk was. 'Gaarne erken ik', schreef hij de curatoren,

dat deze wetenschap beter dan door mij zou kunnen onderwezen worden, maar ik moet tevens verklaren, dat ook de bekwaamste docent ijver en lust verliezen zou, wanneer hij, na meer dan dertig jaren op dezelfde zaak, niet in zijn belang maar in dat der door hem beoefende leervakken (op de noodige hulpmiddelen) te hebben aangedrongen, zich steeds van de gelegenheid verstoken zag om aan die hulpmiddelen de vereischte uitbreiding te geven.¹⁰¹

Zo kwam een eind aan Van der Hoevens bijna 34 jaar lange strijd voor een vergelijkend anatomisch kabinet. Schlegel liet de collectie Brugmans naar het kamertje naast Van der Hoevens collegezaal in het Rijksmuseum verhuizen, maar niet dan nadat hij daaruit alle osteologische preparaten en skeletten had gehaald die hij voor de collectie van het Rijksmuseum van nut achtte.¹⁰² Van der Hoeven heeft nooit meer van de voorwerpen gebruik gemaakt. Hij trok zich teleurgesteld terug in zijn studeerkamer

⁹⁹ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 391, 11 juni 1861 nr. 46.

¹⁰⁰ NA, Binnenlandse Zaken, inv. nr. 391, 19 juni 1861 nr. 176.

¹⁰¹ AC II, inv. nr. 132-I, bijlage 305, brief van Van der Hoeven aan CvC 15 juli 1861.

¹⁰² AC II, inv. nr. 131-I, bijlage 151, brief van Schlegel aan CvC 28 maart 1861 daarbij overleggende twee lijsten met de voorwerpen die door hem van Halbertsma waren overgenomen. De eerste lijst bevatte de osteologische voorwerpen, de tweede preparaten van afzonderlijke organen.

en heeft het Rijksmuseum tot zijn dood in 1868 niet of nauwelijks meer bezocht.¹⁰³ Het grote publiek is grotendeels onkundig gebleven van de nasleep van het conflict. Pas in 1867, toen Van der Hoeven zijn einde voelde naderen, schreef hij nog een artikelje waarin hij de schaamteloze onkunde van de Nederlanders over het hoge doel van de vergelijkende ontleedkunde aan de kaak stelde en de schandelijke machinaties rond de collectie Brugmans uit de doeken deed.¹⁰⁴ Maar ook dit stuk lokte geen enkele reactie uit.

Schlegel kwam als onherroepelijke winnaar uit deze machtsstrijd naar voren. Op advies van de curatoren besloot de minister geen nieuwe opperdirecteur te benoemen zodat Schlegel vanaf 1861 inderdaad de handen vrij had. Met grote voortvarendheid nam hij de herinrichting ter hand. Binnen enkele jaren stampte hij een museum uit de grond dat qua inrichting geheel in het teken van het soortenvraagstuk stond. Geen dubbel exemplaar verliet voortaan nog het museum. Er verrezen kasten vol met eindeloze rijen variëteiten. Hoe indrukwekkend dat er al in 1867 uitzag, weten wij uit een reisbeschrijving van de Duitse ornitholoog Ferdinand von Droste-Hülshoff:

Mit einem Bogen führt uns die Treppe in einem kleinen Vorsaal, der nichts als Paradiesvögel enthält. Ein ganzer Schrank voll der *Apoda*, 46 Stück, vom unscheinbaren bis zum prächtigsten Kleide, in den wundervollsten Übergängen. ... Man schwindelt vor den unendlichen Reihen der Falken, Eulen und Singvögel etc. Dieses Museum ist der Ort, wo man sich ein richtiges Urteil bilden kann über die Selbständigkeit der Arten und der vielen dazu erhobenen Varietäten.¹⁰⁵

9 Conclusie

In het voorafgaande is een belangrijke episode uit de geschiedenis van het Rijksmuseum beschreven. In het bijzonder heeft de vraag centraal gestaan waarom het voor negentiende-eeuwse zoölogen zoals Van der Hoeven en Schlegel van zo groot belang was om de directie over een museum te hebben; zo groot zelfs dat zij bereid waren daarvoor hun aanzien en reputatie op het spel te zetten en een langdurige en pijnlijke machtsstrijd met elkaar te voeren? Duidelijk is geworden dat het museum in de beoefening van de negentiende-eeuwse zoölogie een centrale plaats innam.

Ontstaan als symbolen van nationale en koloniale macht, groeiden natuurhistorische musea in de loop van de negentiende eeuw uit tot werkplaatsen van wetenschappelijk onderzoek. Sterker nog: volgens wetenschapshistorici als John Pickstone stonden musea aan de basis van de stormachtige ontwikkelingen in de natuurlijke historie in de eerste helft van de negentiende eeuw.¹⁰⁶ Bovenop het aloude achttiende-eeuwse verzamelen en classificeren van diersoorten, begonnen natuurhistorici in de eerste decennia van de negentiende eeuw meer fundamentele vragen te stellen naar de wetten

¹⁰³ Harting, 'Levensberigt', 9.

¹⁰⁴ J. van der Hoeven, 'Over den aard en het doel der vergelijkende ontleedkunde, en over hare hulpmiddelen te Leiden', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* (1867) 657-665.

¹⁰⁵ Stresemann, *Die Entwicklung der Ornithologie*, 212.

¹⁰⁶ J. V. Pickstone, 'Museological science? The place of the analytical/comparative in nineteenth-century science, technology and medicine', *History of science*, XXXII (1994) 111-138.

van de levende natuur. Niet alleen de plaats in het systeem, maar ook de wetten die de interne bouw of de geografische verspreiding van flora en fauna regelden werden onderwerp van studie. Vergelijking was — zoals Pickstone beweert — het gemeenschappelijke kenmerk van dat nieuwe onderzoek en het museum was de plaats bij uitstek waar dat plaatsvond want nergens anders konden zoveel soorten met elkaar vergeleken worden.

Twee van deze vergelijkende onderzoekers hebben wij in dit artikel aan het werk gezien. Van der Hoeven was als vergelijkend anatoom — opgeleid in de school van Brugmans, Cuvier, Geoffroy en Owen — op zoek naar de wetten die de grote verscheidenheid in dierlijke vormen zouden kunnen verklaren uit één of enkele ideale bouwplannen; ‘that universal schema, that idea, *quod mente nec oculis cernitur.*’ Schlegel probeerde — in navolging van zijn leermeester Brehm — door vergelijking een verklaring te vinden voor de verbazingwekkende veelvormigheid die er binnen soorten bleek te bestaan en het hoe en waarom van hun geografische verspreiding.

Deze beide zeer verschillende onderzoeksprogramma’s vereisten grote natuurhistorische collecties. Die waren in principe in het Rijksmuseum voor handen, maar kwamen pas beschikbaar voor de nieuwe vragen die Schlegel en Van der Hoeven aan dat materiaal wilden stellen toen Temminck in 1858 overleed. Als typische representant van de achttiende-eeuwse natuurlijke historie met zijn nadruk op classificeren en systematiseren had deze zelfbewuste Amsterdamse patriciër geen enkele interesse in de vergelijkende anatomie van Van der Hoeven of Schlegels fascinatie voor het soorten-vraagstuk.

Beide concurrenten zagen in een mogelijk directeurschap van het Rijksmuseum een unieke kans om hun eigen onderzoekstradities met behulp van het museum een steviger institutionele basis te geven. Want behalve werkplaats van wetenschap was het museum ook een krachtig middel om die wetenschappelijke kennis te verspreiden. Het museum was immers ook een vehikel van kennis. Welke kennis er op het vaak spaarzaam toegelaten publiek werd overgedragen hing echter af van de rangschikking van de collectie. Natuurhistorische objecten kregen (en krijgen) pas betekenis door de manier waarop zij geëxposeerd zijn, door de volgorde waarin zij geplaatst zijn of door de specifieke plaats die zij ten opzichte van elkaar innemen. Diegene die zich de zeggenschap over de rangschikking van de collectie wist te verwerven zou een krachtig middel in handen krijgen om zijn eigen visie op de beoefening van de natuurlijke historie te verspreiden.

De autoriteiten die over de opvolgingskwestie moesten beslissen, blijken zich niet gerealiseerd te hebben dat Van der Hoeven en Schlegel in zulke verschillende onderzoekstradities stonden en dat de benoeming van de een of de ander grote consequenties voor het museum zou hebben. Ook de hoofdpersonen zelf hebben het — merkwaardig genoeg — niet nodig geacht de curatoren en ministers daarvan op de hoogte te stellen. Dat van een harmonieuze samenwerking tussen Van der Hoeven en Schlegel geen sprake zou zijn, werd al snel duidelijk toen zij na hun benoeming plannen begonnen te maken voor de herinrichting van het Rijksmuseum. Van de nieuwe instructie hing af wie uiteindelijk zijn stempel kon drukken op de toekomstige koers van het museum. Toen de zeggenschap over de inrichting en rangschikking van de collectie uiteindelijk

naar Schlegel ging en deze met succes de oprichting van het door Van der Hoeven zo gewenste kabinet voor de vergelijkende anatomie wist te blokkeren, trok de laatste daaruit zijn conclusies. Toen Schlegel de zeggenschap over het collectie- en expositiebeleid kreeg, werd het Rijksmuseum voor Van der Hoevens onderwijs en wetenschap waardeloos. Tot op hoge leeftijd greefde het hem te zien hoe het museum onder leiding van Schlegel voor het onderwijs verloren ging.

Behalve op het grote belang van het museum voor negentiende-eeuwse zoölogen, heeft dit artikel ook licht geworpen op een interessant stukje negentiende-eeuwse wetenschapspolitiek. Opvallend was dat Van der Hoeven en Schlegel zo heel verschillend te werk gingen bij hun pogingen om de macht over het museum te verwerven. Van der Hoevens optreden kan het best omschreven worden als uiterst rechtlijnig en legalistisch. Zo vast was hij ervan overtuigd dat het directeurschap hem op grond van het Organiek Besluit toekwam, dat hij het niet nodig achtte zich te verlagen tot machinaties of intriges. Hij had het recht aan zijn zijde en ooit zouden de autoriteiten dit moeten toegeven. Inderdaad leek hij door zijn constante verwijzing naar de wet een sterke zaak te hebben. Zo sterk dat minister Van Rappard niet zomaar aan zijn aanspraken voorbij durfde te gaan en de curatoren de opdracht gaf een 'schikking' uit te werken. Maar uiteindelijk bleek Van der Hoeven toch te veel vertrouwen gesteld te hebben in de macht van het geschreven woord. Hij begreep ook niet dat het Organiek Besluit een tamelijk ouderwets document was. Hervorming ervan was al decennialang onderwerp van discussie en de politieke gebeurtenissen van het jaar 1848 hadden het ontwerpen van een volledig nieuwe wet op het hoger onderwijs nog noodzakelijker gemaakt. De verschillende ministers van binnenlandse zaken zullen zich dus rond 1860 allerminst gedwongen gevoeld hebben om de wetsartikelen waarop Van der Hoeven zich baseerde — artikelen die bijna vijftig jaar geleden onder een totaal ander gesternte waren tot stand gekomen — letterlijk ten uitvoer te brengen. Zeker niet als dit allerlei extra uitgaven met zich mee zou brengen voor een in hun ogen obscuur testimoniumvakje, dat slechts door een handjevol zoölogen en wat medici beoefend werd. Hier wreekte zich Van der Hoevens onhandigheid in het populariseren van zijn vak. De vergelijkende anatomie bezat in Frankrijk, Engeland en Duitsland tot het midden van de negentiende eeuw de absolute status van 'koningin der levenswetenschappen', maar Van der Hoeven heeft dit nooit op het Nederlandse publiek weten over te brengen. Hij ging er zozeer vanuit dat iedereen het fundamentele belang van de vergelijkende anatomie wel inzag, dat hij het niet nodig achtte daar veel woorden aan vuil te maken. Als hij dat al deed, was het in voor het grote publiek ontoegankelijke Latijnse redevoeringen of leerboeken.

Schlegel begreep veel beter dat opvolgingsprocedures zoals deze altijd via patronagenetwerken werden uitgevochten. Dat bewijst alleen al dat tijdens dit onderzoek in de geraadpleegde archieven van hem nauwelijks officiële correspondentie werd teruggevonden. Kennelijk kon hij alles mondeling af op audiënties met ministers of liet hij voor zich spreken door zijn invloedrijke beschermheer Gevers van Endegeest. Het vermoeden van Van der Hoeven dat Gevers een beslissende rol gespeeld heeft bij het bevorderen van Schlegels kandidatuur, kon helaas niet met directe bronnen worden

gestaafd, maar lijkt gezien diens politieke netwerk toch wel zeer aannemelijk. Ook de roddels over Schlegels koninklijke contacten duiden erop dat tijdgenoten het erover eens waren dat hij betere papieren had dan Van der Hoeven.

Van der Hoeven en Schlegel verschilden in bijna alles van elkaar: in persoonlijkheid, in hun opvattingen over de beoefening van de natuurlijke historie, in hun visies op het Rijksmuseum en in hun pogingen om het directeurschap daarvan te verwerven. Terwijl de machtsstrijd daarover op zijn hoogtepunt was, verscheen in Engeland een boek dat hun vak ingrijpend zou veranderen: Charles Darwins *On the origin of species*. De negatieve waardering van dat boek en zijn auteur is vermoedelijk het enige waarover Schlegel en Van der Hoeven het ooit in hun leven eens zijn geweest.

‘Als bij toverslag.’ De reorganisatie en nieuwe bloei van de Leidse Sterrewacht, 1918-1924*

DAVID BANEKE

In de eerste decennia van de twintigste eeuw, midden in de beroemde ‘Tweede Gouden Eeuw’ van de Nederlandse natuurwetenschappen, bood de Leidse Sterrewacht een verlopen aanblik.¹ Rond 1905 ervoer de pas gepromoveerde Anton Pannekoek de sfeer op het instituut als een ‘katakombenlucht van doodse verstarring en verveling’², en in de jaren daarna veranderde er weinig. In 1918 stelde de beoogde nieuwe directeur van de Sterrewacht, hoogleraar astronomie Willem de Sitter, een rapport op over de staat van het instituut.³ Hij beschreef een ‘zeer ongezonde situatie’: het gebouw was te klein en verouderd, het personeel ongemotiveerd. Er werden weinig nieuwe waarnemingen meer verricht, en het uitwerken van oudere waarnemingen liep hopeloos achter. Eerder waren andere astronomen, onder wie de nestor van de Nederlandse astronomie, J. C. Kapteyn, tot dezelfde conclusie gekomen.⁴ Onder de opeenvolgende leiding van de gebroeders H. G. en E. F. van de Sande Bakhuyzen was het instituut, dat in de negentiende eeuw onder F. Kaiser zo respectabel was geweest, langzaam verwaarloosd. De leidende positie in de Nederlandse astronomie was overgenomen door Kapteyn in Groningen.

Tien jaar later was het beeld grondig veranderd. In 1928 hield voorzitter J. Stein SJ van de Nederlandse Astronomenclub, een jubelende rede waarin hij opsomde wat er sinds 1918 allemaal was bereikt. De Leidse Sterrewacht was na een grondige reorganisatie een bloeiend instituut met wereldberoemde medewerkers geworden, wier stu-

* Dit artikel is gebaseerd op mijn afstudeerscriptie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen: ‘Sterrewacht in bloei. De reorganisatie van de Leidse Sterrewacht 1918-1924’ (2002). Ik ben veel dank verschuldigd aan Klaas van Berkel, die niet alleen mijn afstudeerbegeleider was, maar ook veel nuttige kritiek heeft gegeven op dit artikel. Ook dank ik Frans van Lunteren, Bert Theunissen en Rienk Vermij voor hun kritische opmerkingen.

¹ De correcte spelling is tegenwoordig *sterrenwacht*, maar omdat de Leidse Sterrewacht ook nu nog nadrukkelijk de oude spelling gebruikt, zal ik dat ook doen. Andere sterrenwachten krijgen wel een tussen-n. Over de geschiedenis van de Leidse Sterrewacht: G. van Herk, H. Kleibrink en W. Bijleveld, *De Leidse Sterrewacht. Vier eeuwen wacht bij dag en nacht* (Zwolle, 1983), W. de Sitter, *Toespraak bij de inwijding van de gereorganiseerde Sterrewacht te Leiden door Z. Ex. den minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen op 18 september 1924* (Haarlem, 1924), W. de Sitter, *Short history of the observatory of the university at Leiden 1633-1933* (Haarlem, 1933) en mijn afstudeerscriptie.

² A. Pannekoek, *Herinneringen. Herinneringen aan de arbeidsbeweging. Sterrenkundige herinneringen* (Amsterdam, 1982) 235-237.

³ De kladversie van dat verslag is geschreven op de achterzijde van de notulen van het ‘Comité ten bate van politieke gevangenen in Rusland.’ Dat doet vermoeden dat Pannekoek er ook aan heeft meegewerkt.

⁴ Kapteyn aan De Sitter, 15-3-1918, Sterrewacht Leiden (SL), Archief van De Sitter (AdS), doos 46, en Van der Bilt aan Rh. Feith, 1-1-1918, Universiteitsbibliotheek Leiden (UL), Archief van het college van curatoren (AC), inv. nr. 1840.